

Ахмед Џевдет паша

ИЗ ПОСМРТНИХ РУКОПИСА АХМЕТ ЏЕВДЕТ ПАШЕ

ПОБУЊЕНЕ НАХИЈЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ

ЗАВОЂЕЊЕ РЕДОВНЕ ВОЈНЕ СЛУЖБЕ У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ

У нас ће бити мало људи који су икад ово име чули, а да је овај паша био некад крупна политичка и културна личност у Турској, да је био један од угледних турских историописаца, јамачно ће их знати још мање. Међутим, он је за свога живота од 72 године, у току своје разноструке каријере, долазио у прилике да и непосредно утиче на судбину наших народа и да заједно са целим државним апаратом турским омета њихов национални и културни развитак, па ми то даје повода да овде кажем неколико речи о њему.

Ахмед Џевдет син је извесног хаџи Исмаила који је поред свога оца звао по имену још за три своја претка. Негде у почетку 18 века отац му се пресели из Крк Клиса (бугарског Лоџенграда) у Ловеч, касабу јужно од Плевена у данашњој Бугарској, и ту се хаџи Исмаилу хиџр. 1238 године¹⁾ роди дете које ће, кад одрасте, бити чувени Ахмед Џевдет паша. Он је у своме месту рођења учио основну школу и науке које су се тада предавале у медреси једне тако забачене касаве као што је био Ловеч, па 1839 године, кад му је било 17 година, дође у Стамбол, где код тадашњих учених људи настави да се даље изображава. Тако је завршио медресу и по положеном испиту прими иџазетнаму (диплому). Поред похађања предавања у медреси он је имао прилике да учи нешто мало и француски, тако да је могао разумети оно што би прочитао на том језику. Како је у Ловечу остао доста дуго, можемо претпоставити да је знао и живи говорни језик бугарски кад је стигао у Цариград. Турци који су о њему писали тврде да је узимао часове из математике, филозофије, космографије, па је, веле, проучавао чак и неке гране природних наука, које они из класе којој је он припадао никако нису марили.

У то доба, кад је Ахмед Џевдет био на почетку свога животног пута, стуб напредне Турске био је велики турски државник и реформатор Мустафа Решид паша и он беше на неки начин запазио трудољубивог Џевдет ефендију, чије је симпатије овај амбициозни паланчанин обилато користио.

Само кратко време био је кадија, па се врати у просвету. Постао је предавач медресе.

¹⁾ Та хиџретска година почела је тећи од 18-IX-1822 год. по нашем рачунању.

Поред Решид пашине заштите он је у Др. Мехмед Фуад паши Кечецизаде имао исто таквог, ако не и већег пријатеља, који је код новог султана Абдула Азиза уживао неограничено поверење.

Поред Џевдетове марљивости, вредноће и удворства, рекло би се да ту треба тражити објашњење за успех у животу оваквог једног малограђанина из нунтрашњости, ни богата ни од рода голема, па, искрено говорећи, судећи по овим посмртним списима, његовим ни неке нарочито велике памети.

Кад је Др Фуад послат за царског намесника у Брусу, он са собом поведе и А. Џевдета. Тамо су они у друштву урадили једну корисну ствар. Написали су књигу коју назваше *Kavaid-i-osmaniye*, неку врсту граматике турског језика при чијој се изради послужиле неком немачком књигом. Тако су они заправо постали аутори прве турске граматике, коју већ 1855 године у Хелзингфорсу N. Kellgren преведе на немачки и објави под насловом *Gramatik der Osmanischen Schprache*, те на тај начин та књига постаде позната у Европи.

Са стрпљивошћу једнога софте, а помогнут од овако моћних политичара као што су били Мустафа Решид паша и Др. Мехмед Фуад паша Кечецизаде никако није за чудо што је Ахмед Џевдет направио једну сјајну каријеру не само на културном него и на политичком пољу. Да се има јаснија слика те снажне протекције коју је он уживао од почетка свога ступања у јавни живот, усуђујем се да упутим своје поштоване читаоце на имена у мом регистру доданом уз овај чланак: Решид паша, Др Фуад паша и Али Мехмед Емин паша. Кад се буде тамо видело ко су ти људи били, моје им објашњење више у томе правцу неће бити потребно.

Не знам по чијој препоруци, А. Џевдет ефендија доживео је високу почаст кад му султан Абдул Мецид наложи да напише једну за свакога разумљиву историју Османског Царства, од закључења мира у *Küsük Kaunarsı* 1774 до истребљења јаничара у Цариграду 1826 год.

1853 год. он је већ имао завршене три прве свеске те наручене му историје — које су носиле наслов *Vaka-i-devlet-i-aliye*, а коју су касније Турци обично називали *Tarih-i-Ahmed Cevdet*, или још краће *Tarih-i-Cevdet*, т. ј. Џевдетова историја, па понизно предаде султану као свој поклон. Књига је очевидно направила добар утисак на дворске факторе, јер га султан 14 дана месеца џемази-ул-ахира хиџр. 1271 године²⁾ именована за државног летописца³⁾ на место неспособног Наили бега. Колико је времена он носио то звање, мени није познато. Зна се само да 16 дана мес. реџеба хиџр. 1288 год.⁴⁾ већ то није био. Тада он себе титулише сабиқан вака новис-и-девет,⁵⁾ „бивши државни летописац“.

После тога били су отворени сви путеви за његово напредовање, а тиме је и турска историографија крочила добар корак напред. Иза познатих вакановиса: Мустафа Наима и Рашид ефендије звање турског државног летописца није понео способнији од Ахмед Џевдет паше.

²⁾ Т. ј. 4-III-1855 год. по нашем рачунању.

³⁾ То се звање службено звало: *Vaka novis-i-devlet*. Ист. *Tarih-i-Osmani encümanı mecmuası*, № 44, İstanbul, 1334 (1918), стр. 95.

Напомена. — У току даљег излагања овај угледни турски часопис из Цариграда који је касније излазио и под именом *Türk Tarih encümanı mecmuası* краткоће ради наводићемо у облику ТОЕМ или ТТЕМ.

⁴⁾ Т. ј. 2-X-1871 по н. р.

⁵⁾ Види ТОЕМ, наведени број и страна.

Џевдетова историја није остала на првим свескама. Писац ју је наставио и поменути период времена разрадио у дванаест великих свезака које не само што је написао, него се потрудио да оне буду и штампом објављене.

После I свеске која обухвата време од хиџр. 1188—1196 (1774—1781), следовале су

II	од хиџр.	1196—1200	(1781—1785),	штамп.	1271	(1854),
III	„ „	1200—1202	(1785—1787),	„	1273	(1856),
IV	„ „	1202—1205	(1787—1790),	„	1275	(1858),
V	„ „	1205—1209	(1790—1794),	„	1278	(1861),
VI	„ „	1209—1211	(1794—1796),	„	1294	(1877),
VII	„ „	1212—1219	(1797—1804),	„	1288	(1871),
VIII	„ „	1219—1223	(1804—1808),	„	1288	(1871),
IX	„ „	1223—1226	(1808—1811),	„	1292	(?),
X	„ „	1232—1236	(1816—1820),	„	1301	(1883),
XI	„ „	?	?	?	?	?
XII	„ „	1236—1241	(1820—1825),	„	1302	(1884).

Као што се види, једна читава библиотека!

Није потребно нарочито истицати значај Џевдетове историје Турског Царства. Један поглед на горњу таблицу довољан је да се уочи да се у њој говори о периоду времена кад је наш народ још једном иступио на позорницу светског збивања. То је време кад се искристалисала била мисао у души народној да поново уложи све своје силе да створи себи кутак, своју државу. Писати историју стварања нове Србије, без осврта на ово, за наше прилике огромно дело Џевдетове историје, може се допустити само, што рекли наши Врањанци »од немај куда«! Ни Кочина Крајина, ни Буна на дахије у Београдском Пашалуку, ни Карађорђева ни Милошева Србија не могу се озбиљно и свестрано проучити, нити о њима дати коначан суд, без темељног коришћења турских архива и турских извора, па међу њима и Џевдетове историје о којој горе рекосмо неколико речи. Грађа из аустријских и других западних архива и извора без сваке сумње је драгоцен, но њоме се ипак не исцрпљују нити решавају сви проблеми историје наших народа. Ако ни за шта друго, а оно ко тражи истину мора чути и другу страну. То је бар једна призната истина.

О Џевдет паши као турском историописцу ја, на жалост, не могу говорити на основу својих сопствених истраживања и проучавања. Ми у Београду сада, колико је мени познато, немамо ни једне свеске његове поменуте историје. До пре последњег рата овдашња Народна библиотека имала је, ако се добро сећам, неколико свезака те историје, па је рат и њих прождро са осталим књигама. За то сам се за овај део свога чланка о Џевдет паши служио следећим књигама:

Enzyklopaedie des Islam. VI. Leipzig, 1913, стр. 209 s. v. Ahmed Djewdet pasha;

Franz Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen, Leipzig, 1927, бр. 348, стр. 377—380 и

Ibrahim Alaettin Gövsa, Türk meşhurları ansiklopedisi, издање Yedigün, стр. 19, s. v. Ахмед Севдет паша, које ћу у току даљег излагања краткоће ради наводити у облику ТМА. Осталу литературу којом сам се користио пишући овај чланак наводићу на свом месту.

Како је напред речено, Џевдет паша је као мудерис у једној од цариградских џамија држао јавна предавања. Ако то није његово самохвалисање, биће да је био добар професор. На једном месту каже да је кратко време предавао логику (*mantik*) и књижевност (*edebiyat*) Али Мехмед Емин ефендији, а тај Али ефендија, као што се из његовог кратког животописа види, био је поред Решид паше и Фуад паше једна од најзначајнијих политичких личности за владе султана Абдул Мецида и млађег му брата султана Абдул Азиза⁶).

У сваком случају неће бити да је дуго остао наставник. Пошто је био виши чиновник у Министарству просвете, неко време је био управитељ учитељске школе, па је напустио службу те струке.

Кад је Фуад паша привремено 1848 год. послат у Букурешт, он поведе тамо и свога пријатеља А. Џевдет ефендију, коме ће то бити прво путовање у неку врсту иностранства.

И кад је Фуад паша ишао у Египат, водио је Џевдет ефендију.

Већ идуће године, после успешно обављеног посла у Босни и Херцеговини, Џевдет добио ранг везира. Постављен је био за валију у Халепу.

1868 год. Џевдет паша је постављен за претседника једног одбора који је припремао разне законе за штампу. То је одбор који се звао *Divan-i-ahkam-i-adliye* и он је поред других закона кодифицирао и објавио грађански законик зван *Mecelle-i-ahkam-i-adliye* који се обично назива и само *Mecelle*. У овом зборнику, иако га је израдио одбор седморице, према тврђењу турских оцењивача, највећи је удео Џевдет паше. Тај зборник од низа свезака објављен је од 1869 до 1876 год. по програму Танзиматске комисије за објављивање закона реформисане Турске. Пре мецеле објављени су кривични и трговачки закон, али то су закони састављени према одговарајућим законима европских народа. Међутим, кодификација мецеле је највећим делом уствари свод исламског фикха по ханефиском учењу једног дела који говори о његовој примени у пракси (*muamelat*)⁷.

Овај одбор за кодификацију мецеле касније је пренесен у надлештво *Meşihat*-а, како се називало надлештво шеих-ул-ислама. А кад је тај одбор за уређење и штампање закона претворен у Министарство правде, за првог министра тога министарства био је наименован А. Џевдет паша.

Џевдетови покровитељи и пријатељи, најпре Мустафа Решид паша (1857), па за њим Др Мехмед Фуад паша (1869) помреше. Странка против царске диктатуре је јачала. Уставотворци турски у Џевдету су гледали реакционара и дворског улизицу, па у њега нису никако имали веру, те га стадоше потискивати. Да га удаље из Цариграда, често су га премештали у далеке вилајете. Неко кратко време био је валија и у Јањинском вилајету.

1873 год. постави га султан први пут за министра вакуфа, а не дуго после тога добио је портфељ Министарства просвете.

У току свога службовања био је пет пута министар правде, а три пута министар просвете, два пута министар вакуфа, по један пут министар унутрашњих дела, трговине и пољопривреде.

Поред ових високих положаја у средишњој управи државној, Џевдет паша је био члан или претседник многих културних, научних и политичких у-

⁶) Види ТТЕМ, № 16 (93), стр. 228.

⁷) Види *Enzyklopaedie des islam*, В. III, Leipzig, 1928, стр. 508, s. v. *medjelle*; ТТЕМ, № 44, стр. 95—96.

станова у којима није био обична, украсна фигура, како то често бива са личностима тако високог положаја, него је он о својој активности оставио видне трагове.

Још 1858 год. кад је у одељењу за реформе Турске био председник Рушди паша, Џевдет је у том одељењу које се звало *Tanzimat dairesi* био чиновник. Кад су депутати из Босне и Херцеговине стигли у Стамбол негде у пролеће 1859 год., Џевдет је по налогу свог председника имао да побељежи мишљења виђенијих претставника народних: шта би управо по њихову мишљењу требало да се учини, па да се то чифлучко питање расправи на задовољство обе заинтересоване стране. Касније, 8 цемази-ул-ахира хидр. 1285 (тј. 25-VIII-1871) год., кад је председник Танзиматске комисије Ѓамил паша оболео, замењивао га је члан Ахмед Џевдет у дужности председничкој.⁸⁾

Велики везир Махмуд паша није марио Џевдет пашу, па да му напакости, укиде звање заменика председника у Танзиматској комисији.

У почетку месеца зилхица 1288 (тј. 4-II-1872) год. Џевдета поставише за члана комисије за редукцију чиновника.⁹⁾

Важну је службу имао кад је велики везир *Kibrizli* Мехмед паша пошао да чини тефтиш по Румелији. На путу га је, не знам у коме својству, пратио Џевдет, тада још ефендија. Колико је био од користи вел. везиру није ми познато, али за њега је то била као нека школа. После тога он је још у два маха ишао да врши тефтиш: један пут у Скадру, а други пут у Херцеговини и по Босни, како ћемо у току даљег излагања видети.

Кад у априлу 1860 год. Горчаков поведе дипломатску акцију код посланика великих сила да испитају стање хришћана у Турској и да га поправе, износећи пред њих у опширном меморандуму примере турских насиља, Порта, да би претекла интервенцију сила и оповргла руску оптужбу, упути тадашњег великог везира *Kibrizli* Мехмед пашу у инспекцију по Румелији.¹⁰⁾

Ова инспекција није дуго трајала. Кад је вел. везир био у Нишу, стиже вест о смрти кнеза Милоша Обреновића (14-IX-1860), те због тога прекиде посао, па се врати у Цариград. О овом тефтишу Џевдет ефендија није богзна шта записао.

Месеца мухарема 1278 (почео 9-VII-1861) год. султан смени *Kibrizli* Мехмед пашу с положаја великог везира, па доведе Али пашу Мехмед Емина.¹¹⁾

Ахмед Џевдет изванредни комесар у Скадру

На свима црногорским границама према Турској 1861 год. све је било ожињело.¹²⁾ У Цариграду у то време владала је незапамћена финансиска криза и влада није била кадра да јој стане на пут. Будући да је Турска била у таквом стању, у Скадру је избила побуна противу команданта војске и мутесарифа скадарског Черкез Абди паше. Због тога се он затвори у граду Скадру, а из Цариграда телеграфски затражи помоћ од неколико батаљона. Тада влада, кад није могла одмах да пошаље тражену помоћ да угаси ватру која се беше у Скадру запалила, како рече вел. везир Али паша, као изванредног

⁸⁾ Види ТЕМ, № 44, стр. 95—96.

⁹⁾ У ориг.: *islahat komisiyonu*. Види ТЕМ, № 46, стр. 223.

¹⁰⁾ Исп. Др Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839—1861), Београд, 1849, стр. 304, 305.

¹¹⁾ Види ТЕМ, № 16 (93), стр. 227.

¹²⁾ Види Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и Херцеговачки устанци од 1852 до 1862 године, Београд, 1923, стр. 91.

инспектора упути Ахмет Џевдет ефендију. Међу његовим посмртним хартијама нађено је неколико речи о тој његовој мисији и то је објављено у поменутом органу турског историског друштва *Türk tarih encümeni mecmuası*, коју ћемо у току даљег излагања наводити у облику ТЕМ, бр. 16 (93), Истамбул, 1926 (1927), стр. 228. Маколико његова белешка о томе да неће бити објективна и непристраниа, она поред Џевдетове жеље да нагрди Али пашу, има сврху да истакне Џевдетову незаменљивост, способност и, бар на речима, неизмерни његов патриотизам. Но и поред свих тих слабости ове белешке, из ње се ипак види и стање на југоисточној граници Црне Горе у то бурно и по њу врло опасно време. Сам тај догађај, колико ја знам, у нас није нико забележио, па стога ту белешку овде, иако и сувише касно после њеног објављивања у Цариграду, доносимо у нашем преводу с турског:

»Раније, каже Џевдет ефендија, неко кратко време предавао сам Али паши логику и нешто мало сам му давао часове из књижевности, те ми је као свом наставнику указивао извесну пошту. Ваш слуга је, пак, кад се са њим налазио насамо слободно разговарао. Но кад би се код њега налазило више људи, кад би му ја слободно противуречио, тада би се он намрштио и заћутао. Како је био опако злопамтило, такав случај не би заборавио и чекао је прилику да се освети, па би, што се каже, постављао камен на брешу.¹³⁾ Ја то нисам заборавио био. Није прошло много времена, па се то обистинило«.

»Кад су Црногорци прекорачили границе својих повластица¹⁴⁾ и врло се дивљачки понели, за њихово одбијање било је потребно извршити покрет једнога дела царске војске како у правцу Скадра тако и у крајевима Херцеговине. Скадарски командант и мутесариф Черкез Абди паша, отац садашњег армиског генерала царске војске Реуф паше, дошао је у јако незгодан положај. У Скадру је избила једна велика побуна. Абди паша се затвори у скадарском граду са једним пуком низамске коњице, са 12 низамских батаљона пешадије и са неколико хиљада башибозучких војника Тоска«.

»Телеграфски је тражио да му се пошаље у помоћ најмање пет батаљона низамске војске«.

»У то време међутим царска војска била је распоређена по важним местима, па због тога се ни с једног места војска није могла покретати. Због тога је Абди паша отуда дигнут. Одвојена је и цивилна власт од војне. За команданта скадарског био је наименован командант видинске дивизије Исмаил паша, а за мутесарифа постављен је мутесариф тулчански Репшид паша, који је доцније био министар спољних послова. Но док они стигну на место одређења, било је потребно доста времена, а дотле да се тамо упути један нарочити чиновник који би ватру угасио. Кад се такво решење донело, потражило се погодно лице. Тада је Али пашино поверљиво лице, тумач његових мисли, претседник Врховне управе¹⁵⁾ Ђамил паша изјавио: »За тај посао добар ће бити Џевдет ефендија. На те његове речи шеих-ул-ислам Сад-ед-Дин ефендија ће рећи: »Добро, само ако се буде устезао да да пристанак према пропису нашег реда¹⁶⁾ не можемо га присилити«. Онда Али паша рече: »Ако га ви одредите, ја ћу му предложити, а тада он неће моћи да одбије«. Вашег слугу по-

¹³⁾ У ориг.: *taşı gedigine kor.*

¹⁴⁾ У ориг.: *hat-i-irmitiaz.* За Турке Црна Гора ни тада још није била посебна држава, него само земља одликована, повлашћена.

¹⁵⁾ У ориг.: *meclis-i-valâ.*

¹⁶⁾ Свакако овде мисли на друштвену класу свештенства — улему, којој је и Ахмед Џевдет припадао.

зваше у владину седницу.¹⁷⁾ Понова се то питање узео у претрес. Кад позваше присутног министра војске Намик пашу¹⁸⁾ да у Скадар пошаље довољно војске, он одговори: »Ја ниоткуда не могу кренути ни један батаљон. Да вам дам списак, па одакле се буде решило одлуком врховне управе, како заповедате, ја ћу наредбу извршити, војску кренути и у Скадар послати«. Министар финансија изјави: »Ако будете тражили трошак за транспорт војске, у благајници нема ни једне паре«. Али паша се тада окрену вашем слуги, па ми рече: »Ето, наше стање је овако. Абди паша је у скадарском граду опседнут. Од нас тражи помоћ. Сад је решење питања у ногама¹⁹⁾. Послови се обављају преко вилајета у шеријатским судницама. Послови мутесарифлука поверени су Рашид паши²⁰⁾, а послове команданта Скадра одлучено је да се повери Исмаил паши^{20а)}. Међутим док они стигну са обале Дунава овамо, па док оду одавде у Скадар, потребно је време. Дотле, пак, треба једно лице као изванредног изасланика тамо упутити да ту ватру угаси. Ствар је врло тешка. Врховној управи ви сте се учинили подесним. Узев у обзир задатак, шта ви на све то кажете?«

»Прилике су биле тако удешене да је требало ја да понуду одбијем и тиме да му пружим прилику да ме обрука. Одмах ми је пало напамет да он хоће, како сам напред поменуо, да стави камен у брешу«.

»Да бих му показао да сам ја постојан у своме уверењу, одговорих му: »Кад је у питању један овако важан државни посао, ту не може бити колебања. Него ја досад нисам имао прилике да се самостално бавим оваквим опасним питањима, стога ако што погрешим, грешке ће ми се опростити«. На то Тамил паша рече: »Чим си ти овај задатак примио на себе, ми већ знамо да је пола посла свршено«. А ја им на то рекох: »Па кад је тако, зашто ме онда питате?« Тада ми Али паша рече: »Овај задатак је опасан. Као што видите: војске нема, новаца исто тако нема. Ми немамо времена ни да ти упуста напишемо. Ићи ћеш са усмено издатим упутствима. Наћи ћеш се између две ватре. Ради спасавања државне части, натераћеш Абди пашу да поднесе оставку. Узећеш власт у своје руке. За мутесарифа и за команданта града поставићеш најподеснијег од тамошњих заповедника. Ово ћеш извршити не тражећи одобрење, али ћеш телеграфским путем известити Високу Порту, војно министарство, команду армије и благородног великог сердара који се налази у Херцеговини.²¹⁾ Војна власт и средишња управа војна општиће с тобом. У пристаништу барском има једна флота.²²⁾ И она ће бити под твојом командом. Како у цивилном тако и у војном погледу сва одговорност пада на тебе. По моме мишљењу није умесно ставити једноме човеку у дужност овако опасан задатак, а да се претходно не зна његово мишљење о томе и не добије његов пристанак«. На то ја одговорих: »Ако се не нађе неко способнији од мене, ја се одмах богу препоручујем и од господара просим да ми у послу успех подари и више ни о чему другом не мислим осим на свој пут«. Тад шеих-ул-ислам рече: »Е, ако је тако, онда нека ти бог помогне!« И тако је састављен један акт²³⁾

¹⁷⁾ У ориг.: *meclis-i-vükelâ*.

¹⁸⁾ О њему види у регистру уз овај чланак s. v.

¹⁹⁾ Тако сам превео фразу у оригиналу: *Söz ayaga düşmiş*.

²⁰⁾ Исмаил паша, свакако командант видински, а Рашид паша мутесариф тулчански.

²¹⁾ Реч је о Омер паши Латасу.

²²⁾ У ориг.: *Bar limanında bir filo donanma var*. Исп. у регистру уз овај чланак s. v. Флота турска у Бару.

²³⁾ У ориг.: *mazbata*.

који је са рефератом упућен у двор и издејствована царска заповест (ираде). Уместо упутства вашем слуги се уручише: постављење²⁴⁾, царска ирада и мазбата поред усмених инструкција. На тај начин сам хитно упућен био у Скадар».

»Министар морине²⁵⁾ Мехмед Али паша²⁶⁾ тада баш, као и покојни Фетхи паша, беше себе замислио као да је султанов саветник²⁷⁾, па није сматрао за потребно да долази на седнице владе. Тога дана, исто тако, није присуствовао седници, па му је одмах упућен акт од председникове стране. Тих дана је министар морнарице због пара вршио велики притисак на Високу Порту. Због тога је и за стављање у покрет овога брода на име трошкова тражио ништа мање од четири стотине и толико хиљада грзша, условљавајући да се брод неће моћи кренути, док се њему та сума не исплати. Такав је одговор председнику владе послао у продужењу свога писма²⁸⁾. Док је синоћ ваш слуга био код Али паше, стигао је горе наведени одговор. Али паша је од љутине сасвим помодрео. Приметио сам да се врло љути, па му зато рекох: »Немојте се бринути због тога. Овај ваш молбеник и воли да отпутује на приватном броду. У случају, пак, да ових дана не буде поштанског брода, ја ћу са татариним отићи у Битољ, па одатле ћу узети изванредан број коњаника и отићи у Скадар. Више волим да поднесем муке сужопутног путовања²⁹⁾, него да се захваљујем онима из царског бродоградилшта.³⁰⁾ И Али паша одмах посла људе. Установило се да ће дан доцније поштански брод кренути на пут«.

»Без оклевања укрцах се у поштански брод и тако дођох у барско пристаниште. Бог ми је помогао. Скадарско питање је за кратко време било срећно окончано«.

»Одмах се укрцах у ратни брод звани »Geyvan Bahri«, па се вратих у Цариград. Пошто сам према царском указу на Праг Среће раније подастро један свој предлог за уређај Скадра, не налазим за потребно да то овде понављам«.

»Кад сам стигао на »Geyvan Bahri« у мореуз Чанакале (Дарданеле), сазнадох да је вел. везир постао Фауд паша и да се управо тада налазио на путу из Сирије. Одатле наставих пут и у Цариград стигох на концу месеца цемази-ул-ула хиџр. (12)78³¹⁾. Државну благајницу сам затекао у најтежој кризи«.

О тој својој мисији Цевдет паша је само то написао. Како је он ту вагру у Скадарској крајини угасио, не даје никакве појединости. Бог му је помогао, каже он, и Скадарско питање је за кратко време било срећно окончано. Али неће бити баш све тако, него се он на двоје, на троје морао вратити у Цариград зато што се тада у Скадар очекивао долазак великог сердара Омер паше, а Цевдет паша није волео никога који је бољи од њега. О уређењу Скадарске крајине имао је своје мишљење, па је, како смо видели, написао пред-

²⁴⁾ У ориг.: употребљен израз: *arz tezkeresi*.

²⁵⁾ У ориг.: *Kapudan-i-derya*.

²⁶⁾ О њему види у регистру уз овај чланак s. v. *Ali paşa Mehmed Emin*.

²⁷⁾ О њему види у регистру уз овај чланак s. v. *Fethi paşa*.

²⁸⁾ Да се разуме ово дрско понашање једнога члана владе према своме председнику, великом везиру, треба прочитати белешку о том паши у нашем регистру.

²⁹⁾ У ориг. употребљен израз: *Kara Yol*.

³⁰⁾ Овде је опет алузија на осиног министра морнарице и команданта царског бродоградилшта у Цариграду, на поменутог Фетхи пашу.

³¹⁾ Т. ј. 3-XII-1861 год. по н. р.

лог који је поднео двору или Високој Порти³²⁾ у облику нарочитог законског пројекта³³⁾, који међу објављеним посмртним списима напред поменутог часописа, којима ја 'располажем, нисам могао наћи.

Др Фуад паша је 1863 год. на врло свечан начин одвео султана Абдул Азиза у посету Мисиру. Кад се отуд вратио, под притиском великих сила, Порта је поново покушала да учини машто што ће Европи замазати очи. Турска је влада одредила изванредне инспекторе за неке области у Азијској Турској, а у Европској Турској за Румелију и за Босну са Хереговином.

Како се некако од почетка на пословима те врсте налазио и Ахмед Џевдет, то је у почетку он одређен био за руководиоца уреда који је имао да одржава везу између тих нових установа и Високе Порте. А кад, због и сувише слободоумних политичких начела, одређеног инспектора за Босну и Херцеговину Зија бега, касније чувеног Зија пашу, сменише, Др Фуад паша за ванредног инспектора за те области наименова Ахмед Џевдет пашу.

Како је за све време свога службовања био типичан турски дворски слуга, то је он о томе своје раду писао и подносио опширне извештаје више дворским чиниоцима него своје претпостављеноме министру. Као професионални летописац, вака-новис, он је те своје извештаје писао тако да могу послужити као посебна поглавља за историју. Да би своју умешност, знање, вештину и окретност истакао, он је у тим извештајима друге оговарао, а себе хвалио. Кад је био у пензији, он је свакако на основу тих извештаја написао изнова ове извештаје и предао на чување тадашњем вака-новису, а он да би их сачувао од затурања и уништења, склонио их је у дворску библиотеку.

Турско историско друштво их је после младотурске револуције добило из двора султана Мехмеда Решида V и објавило у низу свезака свога органа ТОЕМ и ТЕМ. Тих списа, како се тамо каже, било је пет портфеља, но један је узет за двор и отуда се више није вратио; нити је касније био пронађен.

Крај свих слабости којима ти списи обилују, у њима има исто тако и много занимљивих података, појединости које су новина за нас. Друге појединости се опет у многоме разликују од онога што се о томе код нас писало и што се досад знало.³⁴⁾

Имајући све то на уму, надам се да ће ми се одобрити што сам горе поменуте белешке А. Џевдета које се нас тичу превео с турског на српски и прокоментарисао, кад се то и где се то могло учинити, а да се не улази дубље у проблеме као кад се изнова пише историја херцеговачких и босанских устанака. Уз чланак је додат регистар и у њему су дате дуже или краће белешке из живота лица која се у Џевдет пашином тексту спомињу, а о којима сам могао наћи податке по разним исламским и турским енциклопедијама.

³²⁾ У ориг.: *atabe-i-aliye*, врата, висока порта, праг среће.

³³⁾ У ориг.: *laiha*.

³⁴⁾ Влад Ђоровић у наведеној му књизи, на стр. 135 каже да је Лука Вукаловић 20 септембра 1863 године преко свога брата Јола и другова: Миће Љубибратића, Луке Петковића, Раде Бабића и Дреке Гргуновића дао потписати у Мостару с Ђефет (тако!) пашом из Цариграда донесени уговор, где је у главном записан дубровачки споразум. И то је све што је Ђоровић знао о тој изванредној инспекцији и мисији А. Џевдет ефендије. Међутим, овај глагољиви и разметљиви ефендија тада још није био паша; како ћемо се одмах уверити о томе дубровачком уговору ништа не говори, као што ни име Луке Вукаловића није ни једанпут споменуо. За њега је тада главни вођа побуњених крајишника херцеговачких био кнез и поп пивске нахије Жарко Љешевић. Исп. стр. 267, нап. 51, стр. 280, нап. 91.

*

У поменутом часопису *Türk tarih encümeni* месмуаси, бр. 1(78), Истанбул, 1340, или како му наслов на француском гласи: *Revue historique d'histoire turque*, бр. 1(78) од 1 јануара 1924 год., стр. 52—57 објављен је следећи текст Ахмед Цевдет паше:

Пут у Египат

»Исмаил паша, валија Египта дође хиџр. 1279³⁵⁾ године у Цариград и предаде султану на поклон једну богато украшену лађу, коју је дао био саградити и опремити његов претходник Саид паша, па се врати«.

»После тога је Њ. В. султан Абдул Азиз хан дошао у Мисир повевши са собом свога тадашњег главног команданта војске, сераскера Фуад пашу, коме тада подари звање првог ађутанта³⁶⁾. Дотле тога звања у турском царству није било. Ову је титулу први добио Фуад паша.«

»Церемонија и обичај, као што је познато, нису свуд једнаки, управљају се према месту и времену. Нарочито пак обичаји Европљана и житеља Турске Царевине у највише случајева су супротни једни другима. Тако нпр. кад Османлија негде дође, он ће изути обућу, а Европљанин ће скинути капу«.

»За време јаничара причало се да су се потврђивале вести из Цариграда које је слао својој влади шведски посланик. Кад би га салетели други посланици питањима: »Откуд ти добијаш тачне вести?« он би одговорио: »Ја своје извештаје не пишем по причању, него више на основу размишљања и проматрања. А кључ свега тога налази се, кад се овдашње прилике упореде са сличним у Европи, па се узму обрнуто. Напр. кад ви видите да се јаничари по кафанама забављају и преклапају о разним стварима, кад се то испореди са сличним појавама у Европи, ви известите своју владу да ће избити побуна у Цариграду, а ја међутим пишем сасвим обратно да је у Цариграду мир и тишина. И доиста, тако и буде. Јер јаничари се у цапању и разговорима расхладе те и не покушавају да се побуне. А кад јаничаре видите да ћуте, ви кажете: »Има знакова да ће бити мир и тишина у Цариграду«. Ја, напротив, то ћутање схватим као предзнак побуне. И јаничари, пошто неко време поћуте, накупи им се енергија, па одједном неочекивано скоче на побуну и неред«.

»Обичаји како се изражава поштовање владоцима у Европи и код Османлија дијаметрално су супротни. У Европи се изражава поштовање владоцу грајом, виком, а кад светина ћути и кад је мирна, знак је неког нерасположења, љутње, срџбе. Код нас је обрнуто. Највеће је уважање и поштовање кад наш свет ћутке, погнуте главе напред стоји мирно. Шта више код нас се не сматра за умесно да се и сувише пажљиво гледа цар у очи. Али, однекуд остао је обичај да богате хаџије из Румелије на повратку из светих места походе Цариград и да виде лице исламског калифе. Кад би стигли у Цариград, њима би први посао био да оду на селамлук да виде лице падишахово. И ако случајно не би могли да добију згодно место за посматрање, те не виде добро султана, остајали би за идући петак. На овај начин било је тавких поклоника који су недељама остајали у Цариграду«.

³⁵⁾ Ова хиџр. година почела је 29-VI-1862 и трајала је до 3-VI-1863 г. по нашем рачунању.

³⁶⁾ У ориг.: *yaver-i-ekrem*, први, највећи, генерални ађутант.

»Познато је да је човек роб обичаја и формалности. Обичаји се само лагано могу мењати, полагано и током времена. Па ипак, има и таквих случајева понеки пут да се у ванредним приликама извесне навике и обичаји измене одједанпут«.

»Указивање уважаења и поште султанима ћутке, у Турској је на неки начин постао као неки османлиски обичај, закон. При свем том су Османлије тај закон и адет одједанпут променили, кад се султан Абдул Азиз вратио из Египта«.

»Тако становништво Мисира, које после Јавуз султана Селима I, освајача Мисира и Арабије, више никад и ниједног османлиског султана није у својој земљи видело, сад кад је то становништво доживело ту срећу да у своме завичају види долазак султанов, у том одушевљењу и радости, тако рећи, променило је своју природу. Кад су видели султана у својој средини, нису могли да остану ћутке, него је светина почела на глас по улицама да пева молитве за султана«.

»Н. В. из Египта свратио је у Смирну. Пошто овде живе разни народи, дочекаше га уз одушевљено клицање. Чак су и госпође и госпођице клицале по улицама и викале: »Живео султан!«

»Султану су ове овације биле пријатне, па је шта више рекао: »Грађани Цариграда нам не изразише симпатије и љубав какву нам је показало грађанство у Египту и Смирни«.

»Међутим, поздрави и клицање брзо се пренеше и у Цариград. Кад се султан вратио, становништво у Цариграду је било заменило клицањем оно његово од старина уобичајено ћутање. И у прослави царског повратка, оно надмаши вишеструко дочек и у Египту и Смирни«.

»У овоме су примером предњачили другима трговци са пиринцом који су трговали са Египтом. Они своје радње украсише као невестинске одаје, и украсише улице скупоценим лампионима и разним лустерима и свећама. Такмичећи се са њима придружише им се рогозари. И они своју чаршију искистише. И остали еснафи су се такмичили ко ће боље да украси своје радње, те се том приликом видела једна невиђена илуминација и прослава«.

»Сви дућани и ханови били су спреда украшени лаворовим зеленилом, фењерима и кандилима. Све је било чудно осветљено и на многим местима се створише као лимунове баште од саксија са лимуновима и разним цвећем. У Цариграду, у најзабаченијим крајевима, па и дућани по махалама, сваки према своме стању, нису пропустили да не узму учешћа у овој лимунацији. Куће су гостово без изузетка биле фењерима и кандилима осветљене. Укратко сви цариградски сталези, угледајући се једни на друге, изведоше једно градско осветљење какво се пре тога није видело. Цариградске улице се беху претвориле управо у украшене баште Босфора. Исто је тако било и на обалама Босфора, у Ускадару, на Беј Оглу и у Јалати, али боље од свију била је осветљена и украшена сама варош Цариград«.

»Главна чаршија била је украшена. Иако је било забрањено ноћу држати отворене дућане у чаршији, дућанције затражише дозволу да могу те вечери држати радње отворене. Полиција се преомишљала да ли да им учини по молби, али кад је та ствар дошла до ушију Фуад паши, он је одмах издао наређење да се трговцима допусти да могу своје радње држати отворене и ноћу. Чаршија је била изванредно искићена и украшена«.

»Друге вечери је султан вечерао у Министарству војном. После вечере прошетао се по чаршији, па пошто је разгледао чаршију рогозара и чаршију испод Лознице (Асма Алти), врати се. Враћајући се кроз чаршију уместо пешка беху посули улице ситним новцем, а на понеким местима беху прострли материју звану стофу. Треће вечери султан је вечерао у касарни на Беј Огли и тада је разгледао лимунацију тога краја. У Цариграду се више нигде нису могли добити фењери и кандила«.

»На овај начин је три ноћи трајала лимунација и народно весеље. Сваки се старао да прослова испадне што лепше. Толико је било света да се увече кроз чаршију није могло проћи, а нарочито у крају Испод Лознице — Асма Алти. Па ипак, и поред толике множине света, турским женама, којима раније није био дозвољен излазак, сад је било допуштено да изађу. Народ се шетао по улицама сву ноћ до зоре. Нигде се није догодио никакав неред. Као да је сваки од радости и весеља био опијен и сваки је то своје весеље изражавао на начин како је хтео. Музика је свирала у разним крајевима. Осим тога и војне музике су на више места свирале и кроз варош пролазиле. Једном речи изведена је прослава и свечаност у току три вечери тако да се пером не може описати«.

»Фуад паша је био човек који је султана обожавао. При том то је био човек који је умео да ствари смисли како треба. Њему се има приписати у заслугу што су ове свечаности овако сјајно испале и што је умео да народу султана омили«.

»Иако је влада раније била донела одлуку да се од становника Цариграда, који су раније били ослобођени, наплаћује пореза и узима војска, пошто је то становништво приликом ових свечаности показало необичну ревност и оданост, извршење тих одлука је било одложено«.

»Ћамил паша је и сам увиђао да му је немогуће седети на положају великог везира, а да под собом има млађе људе као што су били Фуад паша и Али паша. Зато је радио да се звање великог везира да Али паша, а за министра иностраних дела да се постави Фуад паша. Међутим знао је он и то да за њега нема погодног положаја осим положаја претседника врховне управе³⁷⁾. Осетило се, међутим и то да је у том смислу управљена жеља Али паше, али њега султан није марио. Све његове симпатије биле су за Фуад пашу, и што је он остао на положају министра спољних послова, само њему има да се захвали«.

»И тако 15 дана месеца зилхица хиџр. год. 1279³⁸⁾ он постаде велики везир, па се и портфелџ министра војног придодаде звању великог везира. Кад је ова промена изведена, то је учињено у пријемној сали у двору и у присутности великодостојника и војних заповедника«.

Изванредна инспекција градова

»По повратку султанову из Египта³⁹⁾ били су одређени као изванредни инспектори Царства и то:

»Вефик ефендија (Вефик паша, који је доцније био први намесник) за област Брусу;

³⁷⁾ У ориг.: meclis-i-valâ.

³⁸⁾ Т. ј. 3-VI-1863 год. по н. р.

³⁹⁾ Султан Абдул Азиз је ишао у Египат 1863 год. Види Ibrahim Alâettin Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, издање Jedi Gün, без означене године и места штампања, стр. 7. У току даљег излагања ову ћу књигу краткоће ради наводити у облику ТМА.

»Риза ефендија из Брусѐ био је одређен за област Цаник;

»Субхи бег (доцније Субхи паша) за област Румелију;

»Зија бег (гласовити Зија паша), који је раније био чиновник у дворском секретаријату, одређен је био за Босну и Херцеговину».

»Да би ипак били извршавани предлози ових изванредних инспектора што брже, на Порти је установљена једна специјална комисија и за њу је основано нарочито одељење. Ту су били одређени и по један члан из финансиске и војне струке. Претседништво ове комисије било је поверено мени немоћном».

»Чим би предлози инспектора стигли, ова их је комисија својом одлуком извршавала према потреби и акта нису морала да шетају из канцеларије у канцеларију и из одељења у одељење».

»Вефик ефендија како паде у Брусу, ту и остаде. Због његових бандо-главих и лудих поступака, жалбе народа чуле су се до неба».

»Риза ефендија дође у Цаник и све време проведе око оправке двеју порушених џамија које је тамо затекао. Слободно време, међутим, проводио је он по хамамима. Није могао да зађе дубље у област и да своју дужност изванредног инспектора обави».

»Субхи бег пак брзо као какав татарин оде у Битољ. У Скадарски крај није ишао никако. После једног сасвим кратког времена, врати се у Цариград».

»Зија бег, међутим, чим је стигао у Сарајево, својим очевидно неупутним и рђавим поступцима учинио је те је са тога положаја збачен».

»За инспектора области Босне и Херцеговине постављен сам ја на крају хиџр. године 1279⁴⁰⁾. Одмах после тога, 3 мухарема 1280 год. добио сам звање везира од Анадолије и о томе је истог дана објављен ферман⁴¹⁾. Сутра дан по објављивању фермана о моме постављењу ја сам био присутан на свечаном царском пролазу⁴²⁾ и после три дана ја сам се божијом помоћу укрцао на једну од ратних лађа, малу фрегату и отпутовао преко Белог Мора за Херцеговину».

Напомена

»Фуад паша је био човек духовит. Том приликом је он рекао: »Послали смо четири ванредна инспектора. Сва четворица су добили једнака упутства. Радећи сваки на свој начин, по резултатима рада они су се тако размимоишли као четири правца исламске вере⁴³⁾, тако су једни другима били супротни».

Мој одлазак у Херцеговину и потом у Босну

»Као што је горе речено, пошав из Цариграда на путу преко мора за Херцеговину, дођосмо у Бар, који је скадарско пристаниште. На лађу дође, те се састадосмо са Арап Мехмед пашом, који је као бригадни генерал⁴⁴⁾ за фортификацију послат на службу у Бар, поводом моје претставке коју сам из Бара пре годину и по дана⁴⁵⁾ учинио. Поменути паша беше на обали Бара

⁴⁰⁾ Т. ј. 8-VI-1863.

⁴¹⁾ Т. ј. 20-VI-1863 по н. р.

⁴²⁾ У ориг.: r i k â b-i-h ü m a u n.

⁴³⁾ Мислио је на четири правца учења у исламској вери, четири закона исламска: Ханефи, Шафи, Малики и Хамбели. У ориг. употребљен израз: *mezahib-i-erbea*.

⁴⁴⁾ У ориг.: *mîr-i-liva*.

⁴⁵⁾ Џевдет паша је као ванредни Портин комесар у Скадру, па, разуме се, и у Бару, јамачно био 1861 год., бар судећи по томе што се у тој мисији није забавио дуго, а и по томе што се отуда вратио у Цариград тачно 3-XII-1861 год. Исп. стр. 281 нап. 97.

подигао куле, а у пристаништу неколико државних зграда. Знатно ме је обрадовало кад сам видео да је онај пређашњи неред нестао. Но пошто је за одбрану било неопходно потребно да се подигну још неке куле, то сам издао потребна упутства за њихово подизање и о томе известих Високу Порту».

»После тога пређосмо из великог брода на коме смо допутовали на државну лађу звану Сед-ул-Бахр, која је била zgodна за путовање дуж обале и за њено разгледање. Сутрадан смо стигли у Дубровник. Ту се видех са Пржићем⁴⁶⁾, консулом у Дубровнику, чије су услуге у оним странама достојне сваке хвале. Пошто сам добио извештај о приликама у Црној Гори и у побуњеним *нахијама*⁴⁷⁾ као и о другим питањима која су била у вези са политиком, стигосмо у пристаниште Клек⁴⁸⁾ и ту се искрцасмо на сухо, па одатле појохасмо коње и стигосмо у Мостар, средиште Херцеговачког санџака».

»Саветник инспектора за Босну, београђанин Рашид паша, са инспекцијоним одбором заједно дође у Мостар. Међу њима је био Васо ефендија (касније Васо паша) који је сад мутесариф санџака Либанског у Сирији. Било ми је драго што сам њега ту нашао, јер кад је потписани био у Скадру, још је тај Васо ефендија, био члан вилајетског одбора и у исто време вршио дужност тумача, те смо се међу собом познавали. И докле сам год био у Босни и Херцеговини, корисно ми је послужио, а верност сам му испитао и окушао. И доцније је Царевини пуно добрих услуга учинио, па је напоследку од нашег добротвора, цара и награђен».

У истом ТЕМ часопису № 2(79), у броју од 1 марта 1924 год., стр. 103—120 исти се текст наставља:

»Пре тога на месту званом Граница⁴⁹⁾ у Плевљима убијен је био један хришћанин. Пошто су убице из неке хајдучке банде, ма да су месне власти предузеле биле истрагу, у томе крају од неког времена овакве личне злочине почели су да схватају као израз националне мржње, те хришћани затворише дућане и овоме питању дадоше облик побуне. А како догађаји у Сирији још не беху заборављени, Висока Porta је овоме питању придала важност».

»Тада је био у Цариграду маршал и главни заповедник⁵⁰⁾ царске војске Омер паша. Хитно је издата телеграфска заповест маршаловом помоћнику Черкез Абди паши чије је седиште било у Битољу да похита у Плевља. Абди паша са једним ескадроном (буљук) коњице пође из свог стана (Битољ) и дође у Плевља».

»Међутим, док је још стигао у Плевља, власти су то питање биле скинуле са дневног реда. Абди паша, међутим, није умео да се у овој ситуацији снађе, него одмах похвата неке људе муслимане и немуслимане осумњичене да су криви, па их спроведе у Сарајево».

»Висока Porta била је заузета важнијим питањима, те плевалско питање беше заборавила. Абди паша није знао како ће у овој прилици да поступи, те је телеграфски затражио упутства. Како сам ја управо тада као изван-

⁴⁶⁾ Тај се турски консул у Дубровнику зове Пржић, но у тур. тексту пише *Raguza şehbenderi Pirsic*.

⁴⁷⁾ У ориг.: *nevahiye-i-asiye*.

⁴⁸⁾ У ориг. написано: *Kilenk İmanı*.

⁴⁹⁾ У ориг.: *Taşlıcağde Graniçe nam mehalde*.

⁵⁰⁾ У ориг.: *Ordu-i-hümayun müşiri, serdar-i-ekrem*. О њему види у регистру s. v. Омер паша.

редни инспектор већ био примио дужност, то му на горње питање Висока Порта одговори: »Кад тамо стигне господин инспектор, договорите се, па према томе поступите како нађете за потребно«.

»Због тога Абди паша беше дошао у Мостар и ту ме је дочекао. Са њим сам се договорио, па смо акта о томе догађају на Границе заједно размотрили. Он затражи да му се одбри да се одмах врати у своје седиште. На то му Фуад паша телеграфски одговори: »На расположењу сте изванредног инспектора«. У томе смислу је и мени био упућен један телеграм«.

»Иако је било време да се Абди паша врати на своје место, као што ће ниже бити изложено, баш тада беху вође побуњених нахија дошле у Мостар.«⁵¹⁾

»Налазећи за корисно да се у то време у Мостару нађе један мушир, Абди паша је у Мостару задржан још неко кратко време. Пошто је изванредној инспекцији корисно послужио, упућен је у Битољ«.

»У то време је у Мостару дошао као војни инспектор бригадни генерал⁵²⁾ Мустафа паша (доцније био је сераскер, па је затим умро у Ерзеруму; познат је као Фосфор Мустафа паша). Он поче да инспицира и проучава војне ствари. Учио је војну школу. Из ње је изашао са сведочанством, да се у њу врати као наставник. На том послу је свој век провео. Влада га није ни у једном послу употребила, стога је тада био врло неискусан и сметен. У посао се није нимало разумевао. Како није био служио у батаљонима и пуковима, то није ни појма имао одакле посао ваља почети. Пословима је почео да се привикава управо у време које је провео у Босни и Херцеговини, па се тако за послове прилично оспособио«.

»Док сам раније био у Скадру, тражио сам да се пошаљу у Скадар два лица са свршеном војном академијом. Тако су у Скадар били упућени на службу два генералштабна потпуковника (к о л а г а с и): Хусеин Хусни из Брусе и Хусеин Февзи из Амасије. Кад сам због важних послова стигао у Херцеговину у вези са питањем побуњених нахија и границе повлашћене Црне Горе⁵³⁾ ову двојицу сам довео у Херцеговину«.

»Хусеин Февзи, који је сада Хусеин паша, мушир треће армије, остао је у Херцеговини кратко време. Међутим, Хусеин Хусни ефендија је остао у Босни све до краја своје службе и много је корисно послужио«.

»Осим њих, Хафиз ефендија, инжињер и артиљериски мајор, који се одавно налази у Херцеговини (то је потоњи командант жандармерије—z a b t i y e, покојни Хафиз паша), на основу раније стеченог знања, употребљаван је у многим важним пословима«.

»Моје инструкције биле су истоветне као и оне што су издате осталим муфетишима. Међутим у Босни и Херцеговини било је много административних питања, специфичних за те области, као и питања која су задрала у спољну политику«.

»И у овим областима као и у Скадарском санцаку није могло да се изведе уређење војне обавезе. Уз то се исто тако није могло решити ни питање побуњених крајева као ни аграрно питање⁵⁴⁾. Поред тога било је још и других ва-

⁵¹⁾ Види стр. 267 нап. 34.

⁵²⁾ О томе генералу Мустафа паши види белешку у регистру s. v. и s. v. Фосфор Мустафа паша.

⁵³⁾ У ориг.: *nevahiye-i-asiye ve Kara Dag hat-i-imtiazı*.

⁵⁴⁾ У ориг.: *çiftligât işleri*.

жних послова у Љубушком (Lipuška) срезу на аустриској граници. Према томе чим сам у Мостар дошао, напред поменути мајор Хафиз ефендија упућен је био у Љубушки срез са нарочитим упутством».

Чифлучко питање

»У то време највећи део земље у самосталном санџаку Херцеговачком, као и у другим санџацима који су улазили у састав области (ayalet) Босне, био је издељен у чифлуке. Власнике тих чифлука звали су *ashab-i-alaka*.⁵⁵⁾«

»Земљу ових чифлука су хришћани узели под најам као наполичари, или на трећину, или на четвртину. Ови чифлуци су се звали баштински⁵⁶⁾, чију су земљу хришћани обрађивали од давнина. Те су земље они обрађивали наслеђујући их од својих отаца, дедова, па су их тако почели били да сматрају као своје сопствене. Власници тих чифлука: бегови и аге⁵⁷⁾ са своје стране држали су добро своје чифчије и штитили их. При прикупљању прихода са земље нису цепидлачили, нити су о свему водили рачуна, а нису ни много истраживали, него су се вазда правили као да не виде и поступали су агински. У случају потребе они су се са својим чифчијама налазили, и давали им каткад и новац и зајам без камате. Приликом наплате жетвеног приноса радило се на такав начин да обе стране буду задовољне и тако се живело. Али у то доба није било ове беде од давања десетка у закуп⁵⁸⁾, није било ни мешања са стране⁵⁹⁾. После тога Министарство финансија почело је десетак од тих земаља да продаје закупцима, а закупци десетка опет почеше да чине становништву зулум и насиља приликом вађења и наплате десетка».

»Пригом држава је раније конфисковала била чифлуке Хусеина Капетана⁶⁰⁾ због побуне против ње. Министарство финансија је ове конфисковане државне чифлуке такође почело издавати под закуп, њихову трећину прихода».

»И кад су закупци почели да чине исте злоупотребе и при узимању трећине прихода са ових земаља, као што су чинили при купљењу десетка, оно мало прихода што је још остајало чифчијама, није могло да их исхрани, стога и они пођоше путем ината, пркошења и почеше да се жалеле. А кад се међу њих увукоше страни адвокати, почеше да траже право некретности и својине на ту земљу коју су обрађивали».

»По угледу на њих и власници чифлука покренуше исту парницу против неких својих чифчија. Жалбе које су тим поводом стигле у Цариград биле су упућене аграрној комисији⁶¹⁾. Кад су проучене, нађено је да је купљење десетка по шеријату једно законито право државне благајнице, али је у исто време речено да је неразумно што је државна благајна примила на себе дужност чифлучког аге и да је тај поступак противан пракси.⁶²⁾«

⁵⁵⁾ Тако у оригиналу. Како је он доспео да значи власника, господара земље, ја не знам. Арап. *ashab* је мн. од *sahib* господар, власник, а арап. *alaka* значи: веза, однос.

⁵⁶⁾ У ориг. *baştinalı çiftliğât*.

⁵⁷⁾ У ориг.: *ashab-i-alaka*.

⁵⁸⁾ У ориг.: *mültezim gaylesi*.

⁵⁹⁾ У ориг.: *ecnebi müdahalesi*.

⁶⁰⁾ Реч је о Хусеин капетану Градашчевићу.

⁶¹⁾ У ориг.: *erazi komisiyonu*.

⁶²⁾ У ориг.: *hilaf-i-usul*.

»У томе смислу је састављена и једна молба, па поднесена Порти којом се тражило да се чифлуци Хусејин Капетана испарцелишу, па да се, као и остала безвласничка земља, продају њиховим чифчијама или другима који то хоће«.

»Ово питање уђе у преписку и његово извршење било је одложено. Међутим, није прошло много времена, кад на поменути државним чифлуцима изби побуна, па се она прошири и на чифлуке других крајева. Да би се овом покрету стало на пут, осетила се потреба да се пошаље једна војна експедиција. За експедицију војске и остало утрошено је 60.000 кеса. Царска благајна за малу корист уђе у велике издатке. У ово се питање умешаше прсти са стране. Чифчије хришћани узеше образ. На многим местима почеше да одричу власницима земље чак и оно што им је по закону припадало. На то асхаб-и-алака одговорише на тај начин што почеше силом да наплаћују свој хак од кога су се они издржавали. На тај начин свађа око права на земљу узе облик националне мржње између становника вере муслиманске и хришћанске. Мешање, пак, са стране само је појачавало важност овог питања«.

Енглеска и чифлучко питање

»После Кримског рата Енглези као да су постали тутори над пословима Турског Царства. И тако због зулума закупаца десетка у вези са жалбом коју је послао енглески конзул својој влади у Енглеску, у упутству које је дошло из енглеског Министарства спољних послова енглеском амбасадору Канингу стајало је: »Ако се буду и даље наставили садашњи зулуми над хришћанима, Турска ће држава у најкраћем времену на очиглед свију европских држава доказати своју неспособност да управља земљом«.

»Од стране енглеских државника чуле су с и овакве речи: »Ако је раније Турској зајамчена независност, није зајамчена владавина тога и тога народа и те и те породице«.

Аустрија и чифлучко питање

»И аустриско посланство је хтело да претстави како су босански кметови (чифчије) били у праву, па се на пријатељски начин препоручивало Порти да одгоди узимање агинског хака⁶³⁾ од чифчија, док се не донесе један закон који ће имати да реши сва та питања«.

»Међутим, господари земље, кад нису могли да уберу свој хак од земље, оставши гладни, приступише силом да наплаћују хак, што је било сасвим природно. У том случају требало је да Турска пошаље војску против асхаб-и-алака, да препази житеље исламске вере и на тај начин да својим ножем отсеке себи ноге. Аустријанци су то управо и тражили да би могли у будућности на лак начин окупирати Босну⁶⁴⁾. Ваљало је ослабити исламску снагу у Босни«.

Спољна политика Турске

»У то време о спољним пословима водили су бригу искључиво Али паша и Фуад паша. А кад је Фуад паша привремено отишао у Париз, ако би се у Министарство иностраних дела поставило једно лице способно за ту врсту по-

⁶³⁾ У ориг.: *agalik haki*.

⁶⁴⁾ Један од посредних доказа да је Џевдет паша овај реферат писао после Берлинског конгреса, одн. после окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-угарске монархије. Исп. стр. 313 нап. 272.

слова, такво би лице у току времена могло постати супарник, па је стога Али паша био дошао на мисао да на то место постави некога који не би могао да буде сталан. Због свега тога он је на то место доведе једнога од чланова Танзиматске комисије⁶⁵), Махмуд Недим пашу (покојног бившег великог везира). Како он, међутим, није знао језикâ, то је важна спољна питања решавао Али паша. Тако је Махмуд паша обављао само свакодневне текуће послове. Но тада су се сви послови странаца судске природе расправљали у Министарству иностраних дела. Махмуд паша је познавао администрацију, али се у правним питањима није разумевао. Због тога сам ја добио наређење да му у питањима правним и законским помажем. То је био разлог што сам се ја са Махмуд пашом често састајао и са њим мењао мисли.⁶⁶)«

»Махмуд паша је за време овог заступања желео да задовољи стране посланике. Да би показао своју добру вољу према аустријском посланству, беше се одлучио да издејствује наређење великог везира да се засад одложи наплата агинског хака који је припадао власницима чифлука, асхаб-и-алака, док држава не донесе нарочиту Уредбу која би то питање за чифлуке Босне и Херцеговине регулисала. Кад ми је то рекао, одмах сам му изјавио да такво наређење не би било умесно«.

»Махмуд Недим говораше ми: »Ако не усвојимо препоруке једне моћне суседне државе које се односе на питања у местима на граници, пореметили би нам се пријатељски односи и то нам може кварити многе послове«. У том смислу износио је он још много шташта«.

Ахмед Цевдет паша и чифлучко питање

»На све то ја му рекох: »Када би закупац Вашег хамама у Тахта Кали^{66a)} одбио да плати кирију па рекао: »Причекајте, турска држава спрема закон о томе, дотле немојте кирију узимати«, да ли би Вам било право? Међутим Ви можете да живите и кад ту кирију не примате, али власници чифлука, асхаб-и-алака, који се издржавају само од прихода (кирије) од тих земаља, ако ту кирију (х а к) не могу да добију, остаће гладни. Кад се пак лате оружја да би своје законско право добили, требаће против њих војска да се шаље. Аустријанци би требало најпре да реше чифлучке спорове у Мађарској⁶⁷), па тек онда да дођу и нама да дају савете шта треба ми да радимо. Ми, пак, најприје будимо верни своме падишаху, па онда међу његовим поданицима да успоставимо правду, старајући се при том да одржимо међународне везе. Али аустријском посланику неће бити право!« »Шта да радимо?« Пред алтернативом да побијемо толико муслимана или да се замеримо господину посланику, налазим да је ипак лакше не учинити по вољи аустријском посланику«.

»Разлог за прво моје размимоилажење са Махмуд пашом било је ово питање. Кад је о томе реферисано Али паши, ни он није хтео ово питање да преломи преко кулена, него га одложи до доласка Фуад пашина«.

⁶⁵) У ориг.: *Meclis-i-tanzimat azasi*.

⁶⁶) Реч је о Махмуд Недим паши, о коме види белешку у регистру уз чланак s. v.

^{66a)} Тако се зове један реон у Цариграду. Дословно значи подграђе и вероватно то је било подграђе Галате.

⁶⁷) У ориг. *Magyarstandaki ciftligât munazararı*. Види у регистру уз чланак *мађарска емиграција*.

Делегација чифлук сахибија и чифчија из Босне и Херцеговине у Цариграду

»Кад дође Фуад паша, он нађе начин за његово решење. Од власника земље, асхаб-и-алака, чифчија и оних који у овом питању нису били заинтересовани, него су сами обрађивали своју земљу из свих места санџака Босне и самосталног санџака Херцеговине изабрани су из сваког санџака по двојица⁶⁸⁾ с тим да један од њих буде муслиман а други хришћанин. Укупно двадесет муслимана и двадесет хришћана изасланика позвани су у Цариград, где су провели на раду око десет месеци. Када је то питање пренесено на Велику комисију за реформисање земље⁶⁹⁾, претседник те комисије тада је био Ружди паша⁷⁰⁾. Мени је било стављено у дужност да мишљење ових посланика покупим и о томе реферишем Великој танзиматској комисији«.

»Посланици су по групама позивани у Танзиматску комисију и по добијеном обавештењу од њих о томе како су се ствари развијале и у коме се стању налазе, утицало се на њих саветима, како би се обе заинтересоване стране што више приближиле једна другој«.

»Хиџр. 1275 год.⁷¹⁾ састављен је један нацрт уредбе и пошто је он у Меџлису претресен и продискутован, поднет је султану да га као царску ираду објави. Пошто је уредбу султан потписао⁷²⁾, уредба је штампана на турском и »босанском« језику. На основу овог закона штампани су у великом броју формулари уговора који је уређивао однос између закупаца и закуподаваца, то јест између власника и кметова, чифчија. Начињени су за сваки санџак посебно дењкови формулара и уредбе и бесплатно послати у сваки заинтересовани санџак«.

Извршење одлука цариградске делегације Босне и Херцеговине

»Ружди паша је с времена на време изражавао своју радост, нарочито што се по његовом мишљењу успело да се реши аграрно питање⁷³⁾ у Босни. Међутим, када сам ја стигао у Херцеговину, наишао сам одмах у почетку на ту невољу — аграрно питање. Кад сам у разговору поменуо ову Уредбу, видео сам да нико о њој нема појма. Запитах тад мутесариф пашу, али он о њој не беше ни чуо да постоји. Од пре поменутих посланика који су били у Цариграду за израду ове Уредбе наишао сам у Мостару на двојицу⁷⁴⁾. Позвах их и упитах о Уредби. Одговорише ми: »Јесте, кад смо ми били у Цариграду, била је донесена таква једна Уредба, али овамо та Уредба није стигла«. Зачудих се. Напоследку позвах једног од старих чиновника из финансиског оде-

⁶⁸⁾ Списак делегата види стр. 277 нап. 74.

⁶⁹⁾ У ориг.: *Meclis-i-ali-i-tanzimat*.

⁷⁰⁾ У ориг. штампано *Ruşdi paşa*. То ће вероватно бити Ружди паша који је имао надимак *Mütercim*, о коме види белешку у регистру s. v. Мутерџим Мехмед паша.

⁷¹⁾ Ова хиџр. год. почела је тећи од 11-VIII-1858 год. по нашем рачунању.

⁷²⁾ Тај акт носи заправо име наредбе: Саферска наредба, а датирана је 14 дана месеца сафера хиџр. 1276 год., што одговара 12 септембру 1859 по грегор. календару. Њен текст на »босанском« језику ћирилицом штампан види у Др Васиља Поповића, наведено дело, стр. 316.

⁷³⁾ У ориг.: *çiftlik gaylesi*.

⁷⁴⁾ Др Васиљ Поповић у наведеном свом делу, на стр. 274 у напомени 5 дао је списак имена делегата, чланова цариградске депутације. По том списку из Херцеговачког санџака су били изасланици: Гавран капетан из Почитеља, Хаџи Драчо (наштампано погрешно Драго) од Мостара, Салих Павловић, тежак; а хришћани су били: Марко Баџак, Никола Ратковић, Лука Драшковић. Како се види, Цевдет је у Мостару разговарао са двојицом од њих, од којих је један био хаџи Драчо, а ко је био други, није га по имену забележио.

љења. »Пре четири године⁷⁵⁾, рече ми он, овамо су дошли некакви дењкови, али како је у то доба велики војвода Омер паша био заузет пословима око побуњених нахија, о грађанским пословима није се имало кад да води рачуна. Ти дењкови, чини ми се, налазе се у магацину, у подруму«. Кад ми је то речено, наредих да се потраже. Дењкови се нађоше. Никако нису ни отварани. Све је стајало онако како сам их ја у своје време везао, адресовао и запечатих. Наредих одмах да се отворе. Оно што је било одређено за нахије, послато је како је требало«.

»После тога је и у босанским санџацима примљена ова Уредба аграрне реформе и на тај начин је то чифлучко питање скинуто било са дневног реда. Сама Уредба је направила у целој области врло добар утисак. Нарочито је врло много припомогла да се друга питања реше у побуњеним крајевима⁷⁶⁾. Јер, ваља имати на уму да су хришћани, који су били насељени око побуњених крајева, били врло наклоњени побуњеницима⁷⁷⁾ управо због овог чифлучког питања. У кратко административне тешкоће и гледишта странаца која су проистицала из овог чифлучког питања⁷⁸⁾ још је мало требало, па да се у Босни направи читав хаос«.

»Велики војвода⁷⁹⁾ Омер паша био је врло вешт командант, но у грађанским пословима није имао искуства и знања. Међутим, грађанске власти, будући њему потчињене, обраћале су пажњу само на оне послове који су њега интересовали. Тако се може објаснити што ова аграрна Уредба⁸⁰⁾, која је са толиком муком донесена, није могла да се на лицу мјеста примени. Па и тешкоће које су проистицале због побуњених крајева опет су дошле због његових заблуда. И у овој прилици је утврђено да је додељивати цивилне послове војним командантима, који немају знања и искуства у грађанским пословима, исто тако погрешно као кад би се сабљом перо зарезивало. У томе што се место пера употребила сабља, а перо место сабље, управо је био узрок те се није постигло оно шта се желило«.

Прилике у побуњеним крајевима

»Хришћани Босне и Херцеговине од давнина су са муслиманима заједно ишли у рат. Нарочито кад је херцеговачки мутесариф, покојни Али паша имао куда год да пошаље војску, он је с војском слао и хришћане из брђанских нахија«.

»Онда кад је велики војвода Омер паша победио босанско-херцеговачке бегове, приступи да покупи оружје и од свију босанско-херцеговачких хришћана⁸¹⁾. Због тога планински крајеви прибегоше оружју и не дадоше га. Ето ради овог догађаја планинске крајеве назваше побуњеним крајевима. И због тога што им Црногорци, њихови једноверци, прискочише у помоћ, те крајеве није било могуће довести у послушност, умирити их«.

⁷⁵⁾ Како је у нап. 72 речено, та уредба је донесена 12-IX-1859 год., а Цевдет паша је био у Мостару 1863 год. у јесен.

⁷⁶⁾ У ориг.: *nevahiye-i-asiye*.

⁷⁷⁾ У ориг.: *usat*.

⁷⁸⁾ У ориг.: *çifligât işleri*.

⁷⁹⁾ У ориг.: *serdar-i-ekrem*.

⁸⁰⁾ У ориг. употребљен израз: *çiftligât nizamnamesi*.

⁸¹⁾ По Влад. Ђоровићу, наведено дело, стр. 10, Омер паша је 19-III-1852 год. издао наредбу да се то разоружање изврши.

»Као што сам раније изложио, поведена је акција против Црногораца и били су кажњени. Али после овог рата, иако је било потребно да се поведе акција за умирење побуњених нахија, па може бити и неких крајева око Скадра, на умирење тих крајева није се обратила пажња. Дивизије у Херцеговини и Скадру распустише. Заповедници војске и чиновништво се растури, а главни циљ — умирење ових побуњених крајева, остао је био нетакнут, као у оној пословици што се каже: »У старом хамаму стари тас⁸²⁾«.

Аустрија и главари побуњених нахија

»Ову прилику искористи Аустрија. С једне стране она поглавице оних побуњених крајева привуче и узме их у неку руку као под духовну заштиту. Рече им: »Вас да пошаљемо у Цариград. Ви да добијете плате и ордење«. С друге опет стране В. Порти је саветовала: »Призовите овде⁸³⁾ вође побуњених крајева. Лепо их примите. Због тога ће Вас волети. Најлакше ћете се опростити те бриге«. На то јој В. Порта одговори: »Ако их Ви наговорите да се умире, биће нам врло мило. Али ако им штогод за то обећате, ми то не можемо усвојити«.

»Руски посланик⁸⁴⁾ дознаде за ово деликатно питање. Црногорце је Русија много својатала и правила се као да им је она господар. Побоја се да Аустрија не стекне велики утицај над њима. Због тога је руски консул у Дубровнику настојао свим силама да омете тамошњи рад Аустријанаца. У Дубровнику је Турска имала свога консула Пржића. Са В. Порте усмено је дато упутство Пржићу да се користи овим приликама. Пржић, иако је био аустриски поданик, он је уствари, а и по пореклу, био Дубровчанин. Дубровчани су, пак, од старине били пријатељски расположени према Турској Царевини. У ово доба сад, Дубровчани су имали само 200 трговачких лађа, а међутим у Дубровнику има још живих људи који памте да је Дубровник, кад је био под турском заштитом, имао 2000 трговачких бродова. Пржић је и раније увек верно служио Турској држави, па и у овој прилици се искрено старао да учини Царевини по жељи«.

»Посредством босанског валије, успела се да се придобије руски консул у Сарајеву⁸⁵⁾ да у виду поклона прими суму од 50.000 гроша. Овим поступком успели смо да наше позиције у вилајету ојачамо«.

»Као овај консул у Сарајеву, тако исто и руски консул у Мостару⁸⁶⁾ нарочитим љубазностима и уважавањем био је задобијен за нашу ствар«.

»После овога аустриски чиновници позваше у Суторину⁸⁷⁾ вође побуњених крајева ради договора о њихову одласку у Цариград«.

»Тада руски консул у Дубровнику⁸⁸⁾ рече овим главарима: »Вас Аустријанци желе да пошаљу у Цариград, обећавајући вам којешта. Ако од Аустријанаца добијете написмено какво јемство, неће бити рђаво да идете. Али немојте се преварити да пођете само на њихову голу реч!« Такве им је савете он дао«.

⁸²⁾ У ориг. употребљена стара фраза: *Eski tas, eski hamam*, т. ј. све како је било.

⁸³⁾ Мисли се: у Цариград.

⁸⁴⁾ Ко је био тад руски посланик у Цариграду?

⁸⁵⁾ Ко је био руски консул у Сарајеву?

⁸⁶⁾ Ко је био тада руски консул у Мостару?

⁸⁷⁾ У ориг. написано: *Storina, Sutorina* без првог вокала.

⁸⁸⁾ Ко је тада био руски консул у Дубровнику?

»Истог оног дана кад сам ја, ваш слуга, поштом из Дубровника, главари, који су били искупљени у Суторини, од аустријских чиновника затражише писмено јемство. Али Аустријанци, с обзиром на изјаву коју им је доставила В. Порта, нису им могли дати никакву гаранцију, па се труђаху да их наговоре да пођу у Цариград без ње«.

»Главари међутим бејаху људи дивљи⁸⁹⁾. Од ове се аустријске изјаве препадоше, па захвалише руском консулу што их је опоменуо. И тако се растурише⁹⁰⁾«.

Састанак побуњеничких главара са Цевдет пашом у Мостару

»Овим неспоразумом који је избио између Русије и Аустрије покушао сам и ја да се користим. Позвах главаре побуњених крајева. После кратког времена дођоше у Мостар, у канцеларију изванредног инспектора и показаше расположење за измирење.⁹¹⁾«

»Како је напред, речено, артиљериски мајор Хафиз ефендија беше послат у Љубушки⁹²⁾: Једног вечера касно овај дође у Мостар. Чуо је да су главари побуњених крајева дошли у Мостар, и то га је зачудило. Дође к мени и саопшти ми да су главари побуњеника дошли овамо, па чак и да је поп Жарко ту. То мора да је нека погрешка, јер за време великог војводе ја сам се више пута мучио да их доведем, али је то било немогуће. Да је поп Жарко дошао у Мостар за њега је било невероватно. Ове Хафизове речи и мене су навеле да посумњам, па зато са њим заједно одосмо тамо где су главари отсели били. Кад се тамо видесмо са попом Жарком, Хафиз се зачуди«.

»Нико не може учинити оно што време и прилике учине. Што ови главари побуњеника дођоше и што се властима предадоше, последица је политичких прилика онога времена. Искуством је потврђено да се овакви дивљи људи⁹³⁾ вазда плаше од војске и војних заповедника. Знало се, међутим, да они имају ипак повјерења више у грађанске власти и у изванредне царске инспекторе и изасланике«.

»У Мостару је као члан Управног одбора тога санџака⁹⁴⁾ био један угледан старац⁹⁵⁾ по имену хаџи Драчо, који је био још из времена Наполеона Бонапарте. Хаџи Драчо је исто тако био и један од оних посланика који су ради чифлукских послова били у Цариграду. И ми смо се у Цариграду виђали неколико пута и о овом питању разговарали. Тај старац Драчо једног дана дође и у поверењу ми рече: »Оно што ви зовете побуњене нахије, претстављају ови људи. Чим се они похапсе, питање ће бити решено«. — »Не, стари хаџија, рекох му, ови људи су сами по својој вољи дошли властима. Ухапсити ове људе недостојно би било за државу. Ако ја сад похапсим ове људе, онима што после мене дођу нико неће веровати. Овим људима који су ми се предали, осим добра ја ништа друго не могу учинити«. Кад му ја ово говорах, старац ми рече: »Велики војвода Омер паша много је радио да ове људе добије у ру-

⁸⁹⁾ У ориг.: *Vahşi adamlar*. Исп. стр. 287 нап. 123.

⁹⁰⁾ Колико је тачно ово што је забележио Цевдет паша, ја сад не могу рећи, само знам да се о овој неоствареној депутацији главара побуњених нахија за Цариград сасвим друкчије говори у наведеној књизи Влад. Ђорђевића, стр. 133.

⁹¹⁾ Исп. стр. 267 нап. 34.

⁹²⁾ У ориг.: *Lipuska*.

⁹³⁾ У ориг.: *o makule vahşi adamlar*. Исп. стр. 280 нап. 89.

⁹⁴⁾ У ориг.: *meclis-i-liva*.

⁹⁵⁾ У ориг.: *Vucuhinin en ilerü gelenlerinden*.

ке, али није могао успети. Тај сердар је у Цариграду, он ће ти наредити и ти ћеш их похапсити«. — »Ово звање, одговорих му, мени је цар подарио. Ови људи нису се предали мени, него султану. Чак и кад би ми В. Порта тако штогод наредила, ја такво неваљалство не бих извршио«. То рекавши, прекидох разговор. Ја не знам у каквом је циљу овај старац радио: да ме куша или да ме наведе на криви пут«.

»С друге стране у Мостар су главари (guesa) народни долазили у групама⁹⁶⁾. Они, обраћајући се мени, изјавише ми: »Пре године и по⁹⁷⁾, кад сте долазили у Скадар, познат нам је ваш добар поступак према малисиским и другим бајрактарима. И ми се порадохасмо вашој правичности«. У почетку су овако говорили, али су и стрепели. После тога се уверише и у Мостару су слободно седели. Пошто посвршавасмо послове⁹⁸⁾, сваки је отишао у свој завичај. На тај начин је оксичано то велико питање т. зв. побуњених нахија.⁹⁹⁾«

Поп Жарко Љешевић

»Поп Жарко је био кнез Пивскога краја и то достојанство у Пиви било им је од чукундеда у породици¹⁰⁰⁾. Он је био међу побуњеницима најутицајнији и у истини најпааметнији. Пивска нахија била је највећа. Остале нахије за време рата биле су њему потчињене. Черкез Исмаил паша и велики војвода Омер паша дуго су са поп Жарком војевали, али га нису могли ухватити. Његова је реч важила и у Мостару. Чим смо са њим посао свршили, са другима смо брзо били готови. Догод је поп Жарко био покоран, у тим крајивема мир није нарушаван. После тога тамошње месне власти поступиле су према попу Жарку ружно. Због тога се поп Жарко наљутио, али није дигао устанак, него је отишао у Србију«.

»У почетку Херцеговачког устанка који је претходио рату са Русијом, иако је В. Порта извештена била да је ту побуну могуће угушити, због тога што се томе није придавала потребна важност, ствар је порасла. Тада поп Жарко са једном четом усташа пређе из Србије у Херцеговину«.

»Чим сам то чуо, било ми је јасно да ће устанак да порасте, те поново писах В. Порти, потсетих је, али ни овога пута пажња није обраћена и устанак се разбукта. Није се више могао умирити. Створи се српско и црногорско питање¹⁰¹⁾. А ова питања имала су за последицу наш рат са Русијом¹⁰²⁾«.

Подизање кула дуж аустриске границе у Херцеговини

»Као што је горе изложено што се тиче среза Љубушког, борба Црногораца и ових нахија протеглоше се врло дуго. За пренос профијанта за војску од народа се силом узимала комора. Народу беше највише додијало ово питање коморе¹⁰³⁾. Много им је коња угинуло, а кирија им није плаћена. Љубушки

⁹⁶⁾ У ориг.: *takim, takim*.

⁹⁷⁾ О томе кад је Џевдет паша био у Скадру исп. стр. 271 нап. 45.

⁹⁸⁾ На жалост, Џевдет паша ништа не говори какви су то послови били које су они свршили, па нема помена ни о неком уговору, који би собом он имао да донесе са Високе Порте, да га главари побуњених нахија потпишу, како то тврди Влад. Ђоровић у наведеном му делу, стр. 135.

⁹⁹⁾ У ориг.: *nevahiye-i-asiye gaylesi*.

¹⁰⁰⁾ У ориг.: *eba an ced*.

¹⁰¹⁾ У ориг.: *Kara Dag ve Sirbistan meseleleri zuhur ile*.

¹⁰²⁾ О кнезу и попу Жарку види белешку у регистру уз овај чланак код те речи.

¹⁰³⁾ У ориг.: *mekâri madesi*. Види и у регистру ту реч.

кадилук бејаше подељен реком Требишњицом¹⁰⁴) на два дела. Становници с десне стране реке доказивали су да су аустриски поданици и одбијали су да плаћају дажбине турској држави. Аустрија их је узимала у заштиту. И било је јасно да она жели да своју границу помакне до реке. Поменутог Хафиз ефендију послах тамо с налогом да исплати свима потраживања и да настоји да народ држави привуче. Хафиз оде и налог је добро извршио. Народ је к нама привукао. Нарочито је задобио католичко свештенство. А то је постигао на тај начин што је католичким црквама дуж аустриске границе које нису имале баште нимало, издејствовао да власници читлука дају по једно парче потребног земљишта за баште и границе им обележи. Због тога су католици¹⁰⁵) били особито задовољни и Хафизу су у послу на разне начине помагали. Међутим, будући да је ствар овако изведена, чифлук сахибије поведоше парнице говорећи: »Ми на својим чифлуцима нећемо странце«. И влада је морала ове њихове жалбе да узме у поступак. Благодаречи овој правичности, становништво јунога краја које беше прешло у туђе поданство, сад је цепало аустриске пасоше¹⁰⁶) и поново се враћало у турско поданство. Чак и неки јод хришћана из Далмације примише наше поданство, пређоше на нашу територију и ту се настанише«.

»Пет шест месеци аустриски интриганти нису престајали да народ драже и буне. Хафиз ефендија похвата ове агенте, па их похапшене спроведе у Мостар. Ми их предадосмо аустриском конзулу, те их он рапатрира у њихову земљу«.

»Љубушки кадилук на граници према Аустрији био је врло запуштен. Много кријумчара је кријумчарило робу од царине. Настојањем Хафиз ефендије подигнуто је дуж границе 8 кула. Но Аустрија половину Љубушког кадилука беше готова присвојила. Да би осујетила да се ове куле саграде, аустриски консул је уложио протест, како тобож Хафиз ефендија чини зулум аустриским поданицима. Тим поводом са В. Порте стиже телеграфско наређење да се Хафиз узме на одговорност под мојим претседништвом. Образована је комисија у којој су као чланови заседавали: пок. бригадир Фосфор Мустафа паша, војни инспектор, бригадни генерал Махмуд паша (сад је он армиски генерал и заступник мушира у Једрену), мутесариф Цавид паша, тумач Васо ефендија (сад је он на Либанону мутесариф Васо паша)«.

»Овако састављена комисија у присуству аустриског консула саслушала је Хафиз ефендију. Он је давао снажне одговоре. Но ти су одговори дирали аустриског консула. Због тога се он покитиде па изјави: »Хафиз ефендија почиње да говори са мном, чланом ове комисије која има да га саслуша, као са окривљеним«. Уложи протест, па напусти комисију«.

»Било је за свакога јасно да је овај спор покренут само ради тога да се подизање караула одгоди. Међутим, ако се један аустриски чиновник позове на двобој, па ако он двобој прими, кад за то влада дозна, мора га из службе уклонити, а ако, пак, позив на двобој не прими, његови га другови морају из свога друштва искључити као кукавицу. Ово је био један од обичаја по коме се онда управљало. За то су се аустриски чиновници врло бојали да не буду позвани на двобој. А овај конзул био је врло низак човек¹⁰⁷)«.

¹⁰⁴) У турском тексту наштампано *Terabejan*.

¹⁰⁵) У ориг. штампано: *latin papaslari*.

¹⁰⁶) У ориг.: *pasaportlar*.

¹⁰⁷) Ко је био овај консул поуздано не знам, можда вицеконсул Мартирт, о коме види у регистру уз чланак s. v.

»У вези с тим ја одох руском конзулу у Мостару. Са конзулом у приватном разговору ја измењах мисли. Рекох му да сам поверљиво сазнао да ће наш Хафиз ефендија позвати аустриског конзула на двобој. »Код нас је, казах му, двобој забрањен, али Хафиз ефендија је врло тврдоглав човек. Кад бих га и саветовао неће ме послушати. Међутим, као што и сами видите, Хафиз ефендија нам је врло користан. Консул га је пак оптужио на правди бога«.

»Знајући да је руски конзул један од оних што разноси речи, ово сам му намерно зато и казао. Чим сам од њега из конзулата изашао, он је одмах отишао и саопштио аустриском конзулу. О томе сам се доцније поверљивим путем уверио«.

»Сутрадан аустриски конзул ме извести да више неће долазити на седнице комисије и да је од тога посла дигао руке. Одмах сам о томе депешом известио Фуад пашу. Јавио сам му исто тако да аустриски конзул у комисију не долази, а Хафиз ефендија да захтева да му се поврати част. По мишљењу комисије Хафиз ефендија ће бити ослобођен као потпуно невин. Да би му се повређена част повратила, мишљења, сам, у акту сам истакао: »да га ви са своје стране унапредите, те да се на тај начин и њему да извесно признање«.

»Поводом овог предлога Хафиз ефендија био је произведен у чин потпуковника¹⁰⁸«.

»У ово време из Љубушког од стране латинских попова¹⁰⁹) и првака народних поднесење су ми биле претставке у којима се моли да им се пошаље Хафиз ефендија да заврши преуређење тога краја које је раније започео био«.

»Ради тога Хафиз ефендија поново оде у кадилук Љубушки. Зидане кула на граници и извиђање тамошњих послова које је раније започео био, сада доврши«.

»Од уштеда на платама редовних жандарма¹¹⁰) који су били редуцирани, образована је једна чета пандура¹¹¹), њих 50 на броју под командом једног јузбаше (капетана), па су упућени Хафиз ефендији ради заштите новоподигнутих кула. Ови пандури су узети делом од муслимана а делом од немуслимана«.

»За подизање ових кула власници чифлука и другога становништво дало је знатну суму добровољних прилога¹¹²). Исто тако на њихово подизање утрошено је и 15.000 гроша наплаћених од непокупљеног пореза из кадилука Љубушког. Пре но што су ове куле биле подигнуте, од ђумрука је на тој граници могло да се наплати највише 60.000 гроша месечно, после подизања кула, ђумрук је дао 110.000 гроша. Пре но што су куле биле подигнуте, житељи из Далмације су прелазили у Љубушки срез, па су разоравали њиве, хуме. Откако су, пак, куле биле подигнуте, ово се више није могло догађати и народ је од тих напада био сачуван. Јавна безбедност је била осигурана. Становништво је било задовољно и благодарно«.

»На овај начин је било скинуто с дневног реда то питање стране заштите наших грађана¹¹³)«.

»Узрок неспоразума између нас и Аустрије био је још и ово: Аустриски поданици из неких пограничних кадилука прелазили су на нашу страну и искоришћавали утрине и шуме на нашој територији. Аустрија је ово питање

¹⁰⁸) У ориг.: *kajmekam rutbesi*.

¹⁰⁹) У ориг.: као стр. 282 нап. 105.

¹¹⁰) У ориг.: *zabtiye*.

¹¹¹) У ориг.: *pandur*.

¹¹²) У ориг.: *iane*.

¹¹³) У ориг.: *mahmilik daiyesi*.

сматрала као једну врсту свога права које проистиче из уговора. Ја међутим изјавих да нећу признавати ништа што није у уговору јасно и одређено изражено. Тим поводом се аустријско посланство жалило В. Порти. Али паша, пак, на ту њихову жалбу оштрим тоном одговори: »За то што наш изванредни инспектор признаје само јасне одредбе уговора, кад га не можемо за то да одликујемо, ми га ни у ком случају не можемо за то кажњавати«. О томе одговору Али паша ме беше известио«.

»После тога почео сам да проводим реформе у кадилуку Ливно¹¹⁴⁾. Аустријанци се више живи нису чули. Кад ми год падне на памет онај одлучни став Али паше, вазда га благосиљам. Јер чиновници у провинцији ма колико се трудили и радили, да би с успехом послове отправљали, потребно им је да код В. Порте наилазе на потпору«.

Заптије, Пандури

»Наша жандармерија¹¹⁵⁾ била је раније врста војске са месечном платом. Употребљавана је била под заповешћу једног команданта, у саставу једне дивизије, или су жандарми били употребљавани као чувари кула и жандармериских станица. То је управо била једна врста башибозучке војске. Понајвише су их врбовали од Арнаута с југа, од Тоска. Позиције за њихове плате биле су недовољне за њихово издржавање. Због тога њихови жандармериски команданти нису узимали онолики број жандарма (*zabtiye*) колико је потреба изискивала за обезбеђење посла за који су те заптије биле намењене, него би они уместо 1.000 заптија узели, рецимо, 700 људи. На тај начин би од тако добијене уштеде нешто давали на име повишице плата неколицини који су се у послу одликовали, а остатак су обично задржавали за себе. Али ипак све нису смели појести, јер су морали своје рачуне да подносе једном од војних заповедника, нарочито за то одређеном, те су и за њега морали да резервишу по један део. Ето, тај преглед и увера заптиских рачуна за по неке од војних старешина био је једна врста ванредних прихода«.

»Била је још једна врста војске, — чувари јавне безбедности, чије су плате биле врло мале. Од народа су животне намирнице узимали бесплатно и тако су гулили народ. Босанско-херцеговачке заптије биле су од те врсте«.

»Те заптије у Босни и Херцеговини звали су се пандури. Сељаци су се на њих много жалили. Њихове се жалбе достављале чак и страним државама«.

»Кад смо пошли да извиђамо и контролишемо Румелију са великим везиром Мехмед пашом Кибризлијом, једна од полемичких жалби била је жалба на зулум ових заптија који су вршили над хришћанима. Ислеђивали смо ову ствар, па смо утврдили да су заптије ишле од села до села, од хришћанске куће до куће и ту се од дотичних хришћана издржавали. Велики везир је из Ниша циркуларно издао наређење којим се пљачка и глоба ове врсте забрањивала. Ја тада предложих да се затраже спискови ових заптија да их прегледамо. Њихове спискове добисмо и прегледасмо. По књигама смо утврдили да је плата једног коњаника износила четрдесет и неколико гроша месечно, а та сума тада једва је била довољна да исхрани коња. За издржавање пак заптије и његове породице није било никаква покрића. Према томе рећи овим људима са таквим платама да не узимају ни од кога ништа, значило би наре-

¹¹⁴⁾ У ориг.: *ihlevna (ihlivna)*.

¹¹⁵⁾ У ориг.: *zabtiyelerimiz*.

ђивати нешто што је немогуће извршити. Због тога ја предложих да им најпре плате повисимо, тако да се од плата могу издржавати и да учинимо да ни њих нико не може да пљачка и да им од плата закида. Предложих да донесемо једну нарочиту уредбу по којој ће се ови људи исплаћивати као што се редовна низамска војска плаћа и снабдева¹¹⁶⁾».

»Кад смо се у Цариград вратили, решавано је о томе и влада је решила да се одлука изврши«.

Организација жандармерије

»Под претседништвом великог војводе Омер паше у Министарству војном образована је једна нарочита комисија. Сад су приликом ове реформе заптије добиле назив жандарма¹¹⁷⁾. Од тада је управо установљена жандармерија у Турској«.

»Чланови ове комисије, која је израдила организацију жандармерије, сви су били војни заповедници. Међу њима није било ни једног члана који би познавао цивилну службу и уређење жандармерије. У тој уредби било је врло добрих одредаба, што се тиче дисциплине жандармериске и издавања плата по платним списковима, међутим војска се састоји и употребљава у облику великих јединица: батаљона, пукова, а жандармерија треба да служи у малим јединицама. Ово чланови комисије нису имали на уму, него су узели за основицу своје организације за сваки вилајет по један пук. Видајети ни по пространству ни по броју становника нису једнаки. Уређење жандармерије било је потребно да се спроведе имајући све то у виду, а нарочито месне прилике и потребе у земљи. И тако по овој уредби у Солуну није се могло наћи где да се смести пук жандарма. У станице где је било довољно послати 5—6 жандарма, упућено је 12 људи. Једренски вилајет који је био неколико пута већи од Солунског, добио је по овој уредби исти број жандарма, што је било недовољно«.

У №3(80) истог часописа од 1-V-1924 год., стр. 186—162 текст Цевдет пашин се наставља:

»Поред тога још за мајоре у жандармерији поставише неке капетане I класе из војске који нису били ни за какав посао, познате ленштине, запарложене официре, забушанте и неспособне. Друге опет исто тако за посао неупотребљиве мајоре узеше из војске, па их поставише за пуковнике у жандармерији. Сви су они и онако за посао били неупотребљиви. Прилике у окрузима и вилајетима, камо беху упућени на службу, нису познавали. Због тога се појавише многи хајдуци и качаци. Једина је нада остајала што је по овој жандармериској уредби било предвиђено да на упражњено место мајора долази капетан (јузбаша), а на упражњена места капетана постављани су мулазими (поручници). Ова околност била је једна од оних које су давале наду«.

»Ова је реформа најпре примењена у Румелији, Халепу и Шаму. У то време у Босни и Херцеговини беху организовани по један пук жандармерије. Но ови пукови нису могли да буду распоређени по местима у унутрашњости као што је то потреба изискивала. Па тако и поред овог новог жандармериског уређења беху остале многе старе заптије (пандури). Поред тога су се још

¹¹⁶⁾ Како је напред речено, инспекција Румелије коју је предузео био велики везир Кибризли Мехмед паша обављена је негде под јесен 1860 год.

¹¹⁷⁾ У ориг.: *jandarma*.

у неким местима употребљавале чете низамске војске. Према тадашњим обичајима, иако је у сваком месту требало да се употребљавају пандури, немајући потребу за њих, уместо пандура употребљавана је редовна војска».

Називи главних управних власти

»У то време мутесариф санџака и кајмакам џаџилука звао се мудир. А мудире нахија звали су се забит мемур. Пошто су се они и онако звали забити, кад су у тим нахијама одређивани жандарми, није им се постављао нарочити старешина, него су стављани под заповест ових нахиских забита, мудира. Како је опет плата ових забита била мала, било је нужно да им се плате нешто повисе«.

»Приликом ове реформе у Херцеговини, по местима у унутрашњости земље жандарми беху врло добро расподељени и распоређени. Многа забитска места у Херцеговини била су укинута. Од те уштеде биле су повећане плате осталим забитима. Тим поступком државна каса није ништа штетовала. Напротив, месечно је уштеђивала по 6,000.000 гроша«.

»У Херцеговини сам остао 5 месеци. Позабавио сам се горе поменутиим важним пословима. Осим тих питања бавио сам се и другим управним и финансијским питањима. Настала беше зима. Са одбором за ванредно инспирање кренух се у стони град вилајета — Сарајево«.

Спровођење војне реформе у Босни и Херцеговини

»После проведене реформе¹¹⁸⁾ у Турској Царевини заведена је била низамска војска. Но из Скадра, Босне и Херцеговине није се могла добити војска. Ради тога су против Босне слате шест пута војне експедиције. Два пута је царска војска била тучена. Четири пута је царска војска била победилац. Последња победа била је она којој је на челу био велики војвода Омер паша. Он је Бошњаке згњечио више но што је било потребно, али при свем том од Бошњака се није могла узети војска. Како је напред речено, кад сам ја био назначен за изванредног муфетиша Босне¹¹⁹⁾, о овом питању сам затражио инструкције од Фуад паше. Он ми рече: »Ако време и прилике допусте, настој да створиш једну регионалну војску¹²⁰⁾ која ће носити униформу једнаку са осталом турском војском«.

»Ма да је било ризично подухватати се једног оваквог посла на основу усменог овлашћења, ја сам ипак имао пуну веру у Фуад пашу. Откако сам стигао у Херцеговину, обављајући послове који су спадали у дужност инспекције, нисам престајао да се бавим питањем војне уредбе¹²¹⁾. Сондирао сам мишљење првака вилајета који су долазили у Мостар ради виђења са мном, како оних из главног града тако и оних из унутрашњости. Они оставише утисак на мене као да су расположени и да је земља вољна да ту реформу прими«.

¹¹⁸⁾ У ориг.: *vaka-i-hayriye*.

¹¹⁹⁾ У ориг.: *Bosna ciheti teftişina memur*.

¹²⁰⁾ У ориг.: *bir nevi yerli asker*.

¹²¹⁾ У ориг.: *tensikat-i-askeriye*.

»Међутим у неким херцеговачким нахијама и у санџаку Бишћу¹²²⁾ дуж аустријске границе становништво је било врло дивље¹²³⁾. Запазио сам да се ови људи боје од својих првака. Почех овај посао узевши ту околност у обзир. Из Мостара дођох у Сарајево. Одмах сам отпочео поверљиву преписку са великим везиром Фуад пашом. Фуад паша у то време беше заузет административним и финансиским реформама. У исто време он је настављао посао на војном преуређењу. Ја сам исто тако био заузет својим главним послом, преуређењем управног и финансиског система у вилајету, али сам једновремено мењао мисли са првацима Босне и Херцеговине о питању спровођења војне обавезе. Кад бих, оставивши по страни административно и финансиско уређење, описао само ово војно питање, било би потребно да се напише једна читава књига«.

»Да би се могло разумети како сам успео да задобијем Бошњаке да приме војну обавезу, који су у току пуних 40 година водили борбу да не дају војску, овде ћу само кратко да изложим«.

»Ма колико један народ био дивљи, с обзиром на његове обичаје и морална својства, на сваки начин може се схватити једно место. Ако умеднеш да га за те вођице повучеш, доћи ће ти. И обратно. Ако га незгодно подухватиш, уплашиће се и утећи ће. Бошњаци су људи чврсти и упорни¹²⁴⁾. Чиновници који су се толико година пастирили да од њих покупе војску, личе на онога који није камилу вукао за џулар него за реп«.

»Кад сам о овоме добро промислио, дошао сам до закључка да пре свега треба за ово питање задобити народне прваке у вилајету. Ових првака у Босни и Херцеговини највише ако има двадесетак људи. Од њих су четворица муфтије четири главна града и то: Травника, Сарајева, Мостара и Градачца¹²⁵⁾. Тројица су даље били прваци босанске крупне господе. Од њих један био је Узун Абдулах који је у великом вилајетском меџлису¹²⁶⁾ био члан, друга двојица, и неки остали, били су прваци¹²⁷⁾ и чланови окружних и средских одбора¹²⁸⁾, а неки као високо поштована лица¹²⁹⁾ живели су на чифлицима. То су били људи који су уживали поверење и љубав свију Бошњака. Нарочито је био уважаван и уживао опште поверење поменути Узун Абдулах. Он не само да је знао прилике у целој Босни, него је то био и далековид човек«.

»Овај Абдулах син је команданта дивизије (ферик) Исмет паше који је прошле године умро на путу враћајући се у Цариград«.

»Од ових опет један, Мехмед паша из Бишће, живео је у свом конаку у Сарајеву. И он је имао велики утицај. То је онај Мехмед бег што је раније ратујући страшно потукао Риласиџ-а. На жалбу Аустријанаца он је позват био у Сарајево и ту му је наређено било да станује«.

»Са првацима из унутрашњости земље који су својим послом долазили у Сарајево ја сам понекад лично, а понеки пут посредством Абдулах ефендије, разговарао о овом питању војне службе и тако смо успели да нађемо његово решење«.

¹²²⁾ У ориг.: место *Bihke* погрешно наштампано *Bihkr*.

¹²³⁾ У ориг.: *serhad ehalisi pek vahşi adamlar* Исп. стр. 280 нап. 89, стр. 293. нап. 165.

¹²⁴⁾ У ориг.: *Boşnaklar ahab-i-sebat ve metanetden olub*.

¹²⁵⁾ У ориг. накардно наштампано *Grad sac*.

¹²⁶⁾ У ориг.: *meclis-i-kebir ayalet azasi*.

¹²⁷⁾ У ориг.: *vucuh ve eşraf*.

¹²⁸⁾ У ориг.: *meclis-i-idare azasi*.

¹²⁹⁾ У ориг.: *zevat-i-muhtereme*.

»Велики војвода Омер паша себе је рачунао за освајача Босне, али он уствари није имао никаква успеха. Он је хтео, уколико се где понешто успело, све себи да припише. Због тога је поднео један пројекат закона (лаиха) да се у Босни створи врста домобранске војске, пошто се, по његовом мишљењу, не може да спроведе општа војна обавеза. Хусеин Авни паша, који је у ово доба био заменик (каимакам) министра војног, био је врло пакостан на сваки успех других војних заповедника. Он је знао моју преписку коју сам ја водио са Фуад пашом. Отворено није могао ништа да замери, али је испод жита радио да ми овај започети посао успори и отежа. За то се сад у Цариграду почело да дискутује питање на основу поменутог Омер пашиног предлога да се у Босни и Херцеговини организује војна служба као нека врста колонијалне војске, иако су страховали да Бошњаци ни на то неће пристати«.

»И тако је у Цариграду узет у претрес нацрт предлога¹³⁰⁾ поднесеног од стране Омер паше да се у Босни организује једна војска по угледу на војске које се употребљавају по колонијама¹³¹⁾. Али, пошто се претпостављало да ће се Бошњаци можда томе успротивити, стигла је узвишена заповест датирана год 1 шабаном хиџр. 1280 год.¹³²⁾ а 30 децембром¹³³⁾. У њој се заповедало: »Иако се сад проучава и претреса питање да се у Босни и Херцеговини устроји једна војска по начину као што је »колони милитер«, житељство поменутих покрајина, будући непросвећено и дивље, можда ће на то гледати другим очима. Зато пре но што се приступи послу, треба ради координације мишљења становништву објаснити да влада има намеру за одбрану земље да образује домобранску војску, којој ће бити задатак да чува безбедност вилајета и његово становништво. На угодност те војске ће се обраћати пажња у сваком погледу. Она се неће као друга војска слати у друга места. Употребљаваће се наизменице по местима за одбрану. У томе смислу нека се поведе разговор. И пошто се у томе смислу измењају мисли и употребе и други начини да се тамошњи народ увери, о прибраним подацима поднети извештај«.

»Ваш слуга је, међутим, са најугледнијим првацима вилајета разговарао. Мењајући мисли о томе предмету, одлучено је било да се у Босни и Херцеговини спроведе војна служба, а у Сарајеву да се отвори једна војна гимназија. Пожелео сам да Бошњаке мало просветим и да их уљудим, а Босну која је једна лепа башта богохраминог Царства да унапредим. Што су се Бошњаци бојали од војске и што су слбијали у њу да иду јесте углавном то што су они као људи из хладне земље¹³⁴⁾, а на туђину¹³⁵⁾ ненавикнути, страховали да ће бити упућени као војници у далеке земље¹³⁶⁾ као што су: Арабија и Курдистан. Чим се решило да се неће слати изван Босне, више нису имали шта да приговоре. Ја сам према томе био уверен да се тамо војна обавеза може спровести«.

»Пошто је кадилук Никшићки, био са свију страна опкољен Црном Гором и побуњеним нахијама, народ тога краја је увек био под оружјем као милиција. Тај крај требало је уредити по томе уређењу слично »колони мили-

¹³⁰⁾ У ориг.: *laiha*.

¹³¹⁾ У ориг. употребљен израз *koloni militer* у списку нешто као аустриска Војна граница.

¹³²⁾ Т. ј. 11-1-1864 год. по нашем рачуну.

¹³³⁾ Децембар 30 дан 1863 год. иако према Малеровим таблицама то би заправо било 29-ХИ-1863 год. по Јулијанском календару.

¹³⁴⁾ У ориг.: *bilad-i-baride*.

¹³⁵⁾ У ориг.: *gurbet*.

¹³⁶⁾ У ориг.: *bilad-i-baide*.

тер« и њему придодати још нахију Корјениће¹³⁷⁾ и нахије кадилука Колашина. Ја сам мислио да је оваквим кадилуцима и нахијама дуж границе Црне Горе, па можда касније и Малисорима скадарским са привилегијом, требало начинити кордон око Црне Горе.

»Како је у Бикаћком санцаку крајишнички народ био врло дивљи, а у суседним им областима Хрватског вилајета тада се управљало по систему »колони милитер«, то би умесно било да се и тамо проведе такво уређење. Али у Бихаћком санцаку они прваци вилајета који су имали смисла да о томе просуде, нашли су да треба и у том крају провести општу војну обавезу, пошто и аустриска држава укида то уређење »колони милитер«. За то сам и ја желео да се Бихаћки санцак обухвати уредбом о општој војној обавези¹³⁸⁾«.

»Према изложеном у одговору на горе споменуто високу заповест који сам поднео у средини месеца шабана¹³⁹⁾ рекао сам ово што следује:

»,„Колони милитер“ уређење потребно је на првом месту за кадилук Никшићки. Друго, то уређење треба да се заведе и у нахији Корјенићима и у кадилуку Колашинском, где народ још живи племенским животом. После тога би добро било да се исто уређење спроведе и по другим нахијама око границе повлашћене Црне Горе. У осталим кадилуцима и нахијама Херцеговине и Босне да се спроведе војна обавеза и уређење војно како је по другим крајевима Царевине. Само да би се за што краће време добио велики број обучених резервиста¹⁴⁰⁾, служба у касарни да буде три године, а у резерви девет година. На овај би се начин у Херцеговини и Босни припремила једна довољна снага која ће моћи да им у довољној мери осигура будућност. Али странци који не желе да се ове покрајине уреде, чим буду чули да се овако штогод предузело, разним ће смишлицама радити да то спрече. Због тога све што се на овом послу буде радило ваља држати у тајности. При том питање претходно ваља размотрити са сваке стране, па кад се добро одмери, преломити и извести. Јер при извршавању се не сме колебати и сумњати. Боље је никако и не почињати, него показивати сумњу и неодлучност. О мишљењу о овом предмету узвишеног царског заступства извести, да би се према њему усмерила акција. За време обавештавања нека се истакне мишљење те високе стране, да би се упутило правилним путем, јер какав се првавац да у почетку, тако ће се наставити. Тако ће у народа бити јаче поверење, али ако се ма и најмање покаже колебања, Бошњаци ће посумњати. Наши ће непријатељи ствар замутилити па ће се постарати да мишљење народа управе ка немирима«.

Улема и дјевојке сарајевске агитују за војну службу

»Ради договора о важним пословима који се тичу целе области, разаслао позивнице претставницима вилајета, који су били по унутрашњости вилајета, да после Бајрама дођу у Сарајево. Главно питање о коме се имало расправљати било је усвајање војне уредбе. У почетку месеца рамазана¹⁴¹⁾ о овоме сам обавестио Фуад пашу«.

¹³⁷⁾ У ориг. наштампано: Когуаниџ. То је нахија у којој се налазио град Клобук.

¹³⁸⁾ У ориг.: *tensikat-i-askeriye*.

¹³⁹⁾ Средина шабана хиџр. 1280 год. одговара 25-I-1864 год. по н. р.

¹⁴⁰⁾ У ориг.: *redif*.

¹⁴¹⁾ Свакако хиџр. 1280 што одговара 9-II-1864 год.

»Кадија Омер бег, један од првака вилајета¹⁴²⁾ и бег Бихаћког санцака, гласовити стари оцаковић Куленовић¹⁴³⁾ живео је на свом чифлуку близу Би-хаћа, а био је један уистини мудар и честит старац. Он није чекао да прође Бајрам, него још у току рамазана дође у Сарајево и намести се као гост у сарајевском хуџумату¹⁴⁴⁾. Дању је он у Хусревбеговој џамији, која је као нека сарајевска св. Софија, слушао придике и предавања, а увече је са вашим слугом водио разговоре о уређењу војне службе у Босни. Како је он у народу Бихаћког санцака био лице које је јако поштовано, то сам закључио да се неће морати да мучи мука да се и тамо спроведе реформа војне службе«.

»Кад сам проучио прилике Бошњака, видео сам да су то људи побожни. На њих утичу савети уleme. Али на младиће који ће да врше војну службу, још више утичу девојке, њихове драгане. Јер босанске девојке до 20, па и 25 година не носе фереце, а са својим момцима ашикују. Но ово ашиковање је чисто, јер се они тако напослетку узимају. За венчање¹⁴⁵⁾ у већини оду у суд. Иако им се њихови очеви и мајке из првога краја помало љуте, доцније се измире. Мали је број њих који у брак ступају уз пристанак својих родитеља, јер су трошкови око свадбе у таквим случајевима толики, да обе стране имовно морају да се упропасте. Због тога и ја најпре строго забраних да се праве свадбе и објавих да ће сваки онај који буде правио свадбу платити дво-струки износ своје порезе¹⁴⁶⁾«.

»Ма да људи не напуштају лако своје обичаје, ипак понекипут због изванредних прилика и то може да се деси. Иначе ово питање свадбе било им је додијало. Иако је раније био обичај да се прави свадба, сад постаде обичај да се девојке удају без свадбе. Тако се сад многе девојке лако поудаваше. Почеше девојке да се удају уз издатак од 6—12 дуката, уместо што су дотада годинама проводиле љубав у ашиковању, а нису се узимали само због тога што је било потребно имати много новаца за свадбу. Због овог поступка који је олакшао ступање у брак, девојке су биле добро расположене и заволеше државу. Уз то и хоће које су по џамијама давале придике, у придикама су говорили о врлинама војне службе и ратништва. Толковали су овај пророков ајет: Бог милује оне који се за њега боре, кад се као чврст зид поставе¹⁴⁷⁾. Кад ово девојке чуше, да би изазвале своје драгане да иду у рат, почеше да састављају и певају у том духу нарочите песме¹⁴⁸⁾«.

Овај се реферат из часописа ТТЕМ №3(80) наставља у №5(82) од 1 септембра 1924 год., Истанбул, стр. 300:

Интриге, корупција и верски занос

»Због тога што је Србија врло често изводила војне вежбе, у Сарајеву се пронела вест да ће она на пролеће извршити напад негде на босанској страни, па је и то искоришћено, те се дао миг једном босанском одбору ин-

¹⁴²⁾ У ориг.: *erkân-i-vilayetden*.

¹⁴³⁾ У ориг.: *Kulen (Kulin) zade hanedani*.

¹⁴⁴⁾ У ориг.: *daire-i-hükümete müzfir oldi*.

¹⁴⁵⁾ У ориг.: *akd-i-nikâh*.

¹⁴⁶⁾ У вези са питањем укидања свадба међу муслиманима у Сарајеву читај у регистру овде слово протопопа Јована Бурковића из Скопља s. v. Бурковић Јован.

¹⁴⁷⁾ У ориг.: *In allahе yuhibil elezine yukatilune fi sebilihî saffen keennehum bunyanun mersusin*. Види стр. 301 нап. 208.

¹⁴⁸⁾ У ориг.: *şarkiler*.

структора¹⁴⁹), да је потребно да се буде у свако доба у приправности за рат. У томе смислу је издата била најозбиљнија заповест, да се потстакне вежбање».

»У сваком случају био сам овлашћен да на који му драго начин добијем једнодушни пристанак да се босанска војска, која се тек има да установи и организује, обуче у нарочиту униформу. И ваш слуга је тада желео да јој обуче једну од унифорама које је царска војска носила. Бошњаци имају слабост за зелену боју. Тада се у Сарајеву, у његовој касарни налазио један извиднички батаљон¹⁵⁰) у униформи са зеленим ширитима, па сам ја хтео ту униформу да дам тој босанској војсци која се истом имала да образује».

»У томе смислу дадох да се изради по један биниш од зелене материје господи хоџама који у Беговој Џамији дају придике народу и који држе јавна предавања за народ. Они су, обучени у тим зеленим бинишима, џемату говорили о томе како су у неким ратним потхвратима Пророкови анђели небесни са зеленим чалмама силазили на земљу, па су правоверним муслиманима у бојевима помагали. Хатиб¹⁵¹) у Беговој Џамији био је један тип верског занесенџака¹⁵²) који је у очима многих тада важио за некаквог свеца¹⁵³). И њему сам наредио да се начини један зелени биниш с тим да га на Бајрам ујутру обуче. Нове униформе које бежу пре тога дошле за поменути извиднички батаљон, издадох наређење да се поделе војсци како би их могли војници да обуку на први дан Бајрама ујутру».

»У Херцеговини се тада налазио један батаљон пешадије¹⁵⁴) са зеленим турбанима. И од њих сам отуда довео извештај број».

»На дан Бајрама у јутру били су постројени војници извидничког батаљона у новим униформама са зеленим ширитима с обе стране улице од хуџмата до Бегове Џамије. Паше, валија и командант дивизије са осталим руководиоцима војних и управних власти, сви скупа свечано обучени у униформе са онима захафима под зеленим чалмама дошли смо у Бегову џамију».

»После отклањаног намаза, господин хатиб у оном поклоњеном му зеленом бинишу, изашао је на предикаоницу и одатле је држао једну кратку придикку. У тој хутби спомиње се име султаново. На лицима Бошњака примећивало се да је на њих придика имала изваредно дејство. Бошњацима су се и зелене чалме захафа јако свиђале, но у срцима босанских младића је најдубљи утисак оставила униформа извидничког батаљона са зеленим ширитима. Та им је униформа изазивала неку нарочиту наклоност према војној струци, о чему сам се пропитивањем несумњиво осведочио».

»У босанском говору зелено употребљава се и у значењу: славно и часно. Због наредбе која је олакшавала женидбу, девојке су биле захвалне и задовољне што је предузета акција за ванредну инспекцију¹⁵⁵). У новим песмама

¹⁴⁹) У ориг.: *heyet-i-müaleme*.

¹⁵⁰) У ориг.: *talia taburi*. Тачно значење не знам. Превод је мој више отприлике, јер арап. *talia* значи: претходница, чаркација, који замеће бој.

¹⁵¹) Т. ј. службеник џамије који има овлашћење да чита хутбу и да проповеда у џамији.

¹⁵²) У ориг.: *abdal şeklinde*.

¹⁵³) У ориг.: *mezinne*.

¹⁵⁴) У ориг.: *zahaf taburi*. Каква је то војска била, тачно не знам. Арап. *zahaf* значи војска која се организује противу непријатеља.

¹⁵⁵) У ориг.: *teşebüs at-i-teftişiyе*.

које су сад девојке саставиле, зеленима зову војнике у униформама са зеленим шпиритима. А девојачке песме деловале су на младиће више од предика ваи-за¹⁵⁶⁾ и поука хатибових».

»Како за кројење биниша и других дарова који су подељени хоџама, тако и за издатке учињене за олакшавање ступања девојкама у брак из државне благајнице није узета ни једна пара. Сви су ти издаци покривени из вишка плате овога вашег немоћног слуге. Јер тада укупан износ његовог арпалука¹⁵⁷⁾ и принадлежности за чланство у разним институцијама¹⁵⁸⁾ износио је месечно 12.500 гроша. Ту је плату ваш слуга оставио за издржавање своје породице. Осим тога мени је на име плате за изванредну инспекцију додељено месечно 30.000 гроша. Међутим Босна је земља у којој је живот јевтин, па сам због тога већи део плате од изванредне инспекције на овај начин трошио, како бих постигао што бољи успех у служби ради које сам овамо послат».

Скупштина муслиманских првака Босанског ајалета

»После Бајрама прваци вилајета који су били по унутрашњости земље дођоше у средиште вилајета, у Сарајево. Ту се састадоше са тамошњим првацима. Образоваше једну скупштину која ће се састати у конаку Мехмед паше из Бихаћа под претседништвом Абдулах ефендије».

»На први њихов састанак отишао сам и скупштину сам ја отворио. Већање о питањима као што су: десетак, пореза и др. која су се тичала целог вилајета препустио сам њима, а о најважнијем послу, о уређењу војног питања, с њим у вези наведох неке часне изреке¹⁵⁹⁾ из светог курана и света предања¹⁶⁰⁾ ради њихова придобијања, па им том приликом поставих питање: »Пре данашњег дана је ли кадиаскер икад у Босну долазио?« А кад ми они одговорише: »Кад је Освајач — у рају му насеље! овамо изволео доћи, у његовој војсци, кажу, био је и кадиаскер. После тога кадиаскер овамо није долазио».

»— Ето, рекох им, ја, који имам чин и звање кадиаскера, дошао сам овамо. Сад је већ време да и ви уредите војску».

»О извршењу уређења војног питања у Босни ја сам се претходно са првацима вилајета као и са овима што су дошли из унутрашњости покрајине поверљиво био договорио и њихов пригланак добио. Само што су се и они чували од серхатлија (крајишника)».

»Овога пута пошто су у скупштини били присутни и аге серхатлије, кад је војно питање стављено на решавање, они га с одобравањем прихватише. И тако је то питање још тога истог дана у начелу било прихваћено. Појединости његове оставих њима да их расправе и донесу решења. А да ће о овом питању ћутати и да никоме ништа неће казати, затражих од њих часну реч. Нисам нашао за потребно да тражим да ту своју реч и клетвом потврде».

»Прваци вилајета наставише већање. Једно им питање није било јасно. Преко Абдулах ефендије су од мене немоћног затражили објашњење. Понекипут је ваш слуга одлазио на њихове седнице, па смо заједно расправљајући решавали тешка питања».

¹⁵⁶⁾ У ориг.: *vaiz* који подучава, саветује, придикује у џамији.

¹⁵⁷⁾ Тур. *arpalik* поред другог значајно принадлежности које су се давале службеницима из класе духовничке, илимије. Цевдет паша кад је био у инспекцији по Босни и Херцеговини имао је звање кадиаскера, дакле из реда духовног, па и берива која су томе звању следовала.

¹⁵⁸⁾ У ориг.: *azalik*.

¹⁵⁹⁾ У ориг.: *ayet*.

¹⁶⁰⁾ У ориг.: *hadis*, мн. *ehadis*.

»О питањима о којима се расправљало, осим ваших слугу нико није могао имати никаквих обавештења«.

»За оцјену чврстине босанског карактера нека послужи ова чињеница. Скупштина је већала и радила 24 дана. У њој је учествовало 18 претставника. И нико од њих није напољу, ван скупштине о томе ниједне речи прословио«.

»Странци, нарочито Аустријанци и Срби, видећи да једна тако велика скупштина¹⁶¹⁾ заседа тако дуго, заинтересоваше се, те почеше да се обавештавају о њеном раду, али нису успели да му ухвате конач за решење¹⁶²⁾, ништа нису дознали. По томе сам дошао до уверења да се са оваквим поузданим људима могу радити многи послови. И зато што је овај ваш слуга то знао, како је горе речено, за држање у тајности онога што се у скупштини радило, нисам налазио за потребно да њихову реч поткрепљујем заклетвом. Задовољио сам се само њиховом датом речи«.

»Жолони милитер«, турска Војна граница око Црне Горе

»Као резултат рада ове скупштине донесене су ове одлуке: У Херцеговини и Новопазарском санџаку, у нахијама према повлашћеној Црној Гори по кадилуцима и нахијама да се образује једна војска од мештана по систему «к о л о н и м и л и т е р». По осталим њиховим кадилуцима и нахијама као и по осталим санџацима у војску ће се ићи онако како се то ради у осталим османлиским крајевима, тј. шеријатским вучењем коцке¹⁶³⁾. Но пошто су Бошњаци, а нарочито Крајишници¹⁶⁴⁾ људи дивљи¹⁶⁵⁾, па се боје кад их једном ставе под команду официра које не познају, како се то може претпоставити, то ће се прве године за једанпут само изабрати за официре и поставити људи од месних бегова и ага, а после ће се примењивати закон о унапређењу официра¹⁶⁶⁾. Даље је решено да стални кадар¹⁶⁷⁾ буде три године, а служба у резерви¹⁶⁸⁾ имала би да траје девет година. Говорило се и о употреби босанске војске у границама Босанског вилајета, а да се не употребљава ван вилајета. Кад су ова питања о изузећима постављена и међу њима узета у расправљање, речено је да све док сви официри до последњег не буду из низамске војске, правог реда и поретка у војсци неће бити, но допушта се да прве године, само једанпут, да се капетани¹⁶⁹⁾ и њихови помоћници¹⁷⁰⁾, поручници¹⁷¹⁾ и изванстан део нижих официра¹⁷²⁾ узму од домородних бегова и ага. Но и од њих природа посла захтева да буде у најмању руку половина официра из низам-

¹⁶¹⁾ У ориг.: *büyük meclis*.

¹⁶²⁾ У ориг. употребљена персиска реч *serrişte* врх, крај од конца.

¹⁶³⁾ У ориг.: *kuç-a-i-şeriye* извлачење броја за службу у војсци. Ко извуче број, иде у војску, ко не извуче не иде до идућег вучења.

¹⁶⁴⁾ У ориг.: *serhadlular*.

¹⁶⁵⁾ У ориг.: *vahşi adamlar*. Исп. стр. 287 нап. 123.

¹⁶⁶⁾ У ориг.: *terfi-i-rütbe kanun-namesi*.

¹⁶⁷⁾ У ориг.: *hidmet-i-filiye*.

¹⁶⁸⁾ У ориг.: *rediflik*.

¹⁶⁹⁾ У ориг.: *kolagaları*. У старој турској војсци *kolagasi*, коласија био је официрски чин између јузбаше и бимбаше, дакле као ово у нас капетан I кл.

¹⁷⁰⁾ У ориг.: *kaimakam, kauntekam*. У војсци чин између мајора и пуковника, потпуковник, заменик пуковника. У администрацији претставник управне власти у једном кадилуку.

¹⁷¹⁾ У ориг.: *mülazim*. Било их је два чина: *mülazim-i-evel* поручник и *mülazim-i-sani* потпоручник.

¹⁷²⁾ У ориг. *küçük zabitleri*.

ске војске, а од друге године на даље примењиваће се закон о војном унапређивању. Све сам то објаснио и заинтересоване убедио, те се скупштина с тим сагласила».

»Служба у сталном кадру да буде три године и вашем се слуги учинило да је умесно. Ако се сваке треће године буде смењивала војска¹⁷³⁾, у року од десет година добиће се четрдесет и толико хиљада обучених резервиста. А то је са становишта босанског било главно да се за најкраће време има довољан број извежбане војске. Према томе ваш би слуга и ову тачку захтева¹⁷⁴⁾ усвојио. Касније и држава би могла рок службе да сведе на три године и да прошири да важи у целој држави. На тај би начин ова изузетност изгубила сваку вредност».

»Што се тиче говора да се босанска војска не употребљава ван граница Босанског вилајета, узев у обзир да је Турска Царевина вазда у Босни и Херцеговини држала по једну дивизију од румелиске војске, то онда да се босанска војска не употребљава ван граница Босанског вилајета испада као нешто што се само по себи разуме».

»Према томе није чудо што се и на тај захтев о изузимању гледало као на нешто што су прилике донеле, али није згодно да се држава на овај начин обвезује».

»Па ипак, кад је ово изложено Фуад паши, у добијеном његовом телеграфском одговору је стајало: Похваљујући напоре мене немоћнога наглашено је да се има намера да се у Босни организује дуж аустриске границе једна врста домобранске војске од мештана по систему »колони милитер«. Исто тако у Босни ће се установити низамска војска која ће служити у кадру три године, а девет година у резерви. У тој размери, колико им припада, поставиће се официри од домородних бегова, а са највишега места је подарено да се босанска војска не узима за службу ван граница Босанског вилајета».

Митинг муслимана у Сарајеву усваја уредбу о низамској служби у Босни

»Тако ствар стојећи прваци вилајета¹⁷⁵⁾ налазили су да је потребно да и један народни митинг¹⁷⁶⁾ одобри и потврди њихове одлуке».

»Због тога су 29 дана месеца шевала¹⁷⁷⁾ у четвртак били позвани у сарајевски конак сви прваци и угледна лица¹⁷⁸⁾. У присуству првака вилајета¹⁷⁹⁾ и угледних лица и чланова велике скупштине¹⁸⁰⁾ под претседништвом овога немоћног тај се збор састао. Свој говор почех читањем часних хадиса: »Народ као зубци чешља«. ¹⁸¹⁾ После читања хадиса наставих: »Из овог светог хадиса следује: »Народ мухамедански треба да буде сложан и збијен као зупци у чешља. Ако је чешаљ искрзан, штрб, њиме се коса, брада не могу чешљати. И народ мухамедански ако није сагласан и сложан, за посао неће да ваља. Док

¹⁷³⁾ У ориг.: *istibdal*.

¹⁷⁴⁾ У ориг. употребљен израз: *made-i-istisnaiye*.

¹⁷⁵⁾ У ориг.: *erkân-i-ayalet meclisi*.

¹⁷⁶⁾ У ориг.: *meclis-i-umumi*.

¹⁷⁷⁾ Месеца шевала 29 хиџр. 1280 год. одговара 7-IV-1864 по н. р.

¹⁷⁸⁾ У ориг.: *vucuh ve eşraf*.

¹⁷⁹⁾ У ориг.: *erkân-i-vilayet*.

¹⁸⁰⁾ У ориг.: *aza-i-meclis-i-kebir*.

¹⁸¹⁾ У ориг.: *Umeti kâ sinan-îl-muşî*.

народ Румелије, Анадолије, Арабистана служи војску, дотле Бошњаци изостају из реда, из линије. А кад је тако, чему онда служе? Издвојити се из цемата, опасно је. Овцу која се издвоји из стада, како се каже: вук ће да зграби. Претставници вилајета су ово питање претресли са сваке стране, па нису могли наћи ништа боље но да и овде буде како је и у другим местима: извлачење коцке како закон прописује. Но с обзиром на посебне прилике босанске, донели су одлуку да од државе замоле да се учини за понеке посебне прилике извесна изузимања. Нпр. у Отоманској Царевини кадарска служба траје пет година. Претставници вилајета су, да би за што краће време добили што више извежбане војске, нашли за умесно да служба у кадру у Босни буде три године».

»Али то не мари, кад су зупци на чешљу у складу међу собом. Зупци једнога места према зупцима другог места могу бити и краћи, па ће то, имам наду, и цар одобрити».

»Пошто објависмо одлуке првака вилајета, приступило се да се питају присутни шта о томе мисле».

»Неки од варошких првака изјавише да спасење земље зависи од организације низамске војске. Неки опет изјавише да се неће моћи придружити онима који буду захваљивали у случају да се изда царски указ којим се сваја молба оних који од цара буду тражили изузимања».

»Травнички муфтија, Дервиш ефендија изјави: »Наставити овако како је сад, опасно је. Дужност нам је, а и принуђени смо да организујемо и образујемо војску. О томе како би требало организовати војску, дуго смо и много размишљали. Према стању и положају земље за повластице¹⁸²⁾ о којима је овде реч, не остаје нам друго но да за њих молимо. Нисмо могли наћи ништа друго да предложимо нити да препоручимо. Од овакве организоване војске на овоме као и на ономе свету ништа узвишеније не може бити».

»Муфтија сарајевски, Мустафа ефендија исто тако примерима је по својој памети и туђим наводима доказивао да овога века и света нема веће заслуге и богоугодна дела но служити у царској војсци. Изразио је своје жаљење што су стварност и прилике приморале муслимане да пођу путем кидана ве за на путу господњем. Још је пуно речи изговорио о часности војне службе и њеној вредности».

»Кад су одлуке претставника вилајетске скупштине¹⁸³⁾ које су сви крили, овако на митингу објављене, те је на присутне начинило велики утисак. Са свих страна су се чула охрабрења и одобравања».

»Међутим, кад је било да се приступи расправљању питања да се босанска војска не узима за службу ван свога вилајета, устаде хатиб Бегове Џамије Хафиз ефендија обучен у зелени биниш па изјави: »Господине, тражимо да босанска војска обуче униформе са зеленим ширитима онако како је била обучена војска која је дошла на Бајрам ујутру у џамију. Ништа друго није потребно».

»На то му ја у шали одговорих: „Добро, господине хатибе, али батаљони обучени у униформе са зеленим значи да припадају војсци светих храмова Меке и Медине. Они зелени ширити, рекох, у случају да одметници нападну светиње Меке и Медине, знак су да ће та војска са зеленим ширитима одмах бити готова да тамо пође”».

¹⁸²⁾ У ориг.: Употребљена је реч: *müsadat* што дословно значи: допуштење, одобрење, повластице.

¹⁸³⁾ У ориг.: *erkân-i-ayalet-i-meclis*.

»Кад му је то рекао, хатиб ефендија рикну: „А зар ћемо ми изостати да пођемо за заштитницима и чуварима часне Меке и светле Медине? Зар ја нећу да пођем на челу босанске војске? Ко је тај који ће ми то забранити? И тако у присутне унесе страх и трепет«.

»Хатиб ефендија је један побожан човек, богомољац кога броје у неку врсту светаца. Зато на овај његов страшни говор нико није могао ништа рећи. Одмах се донесе одлука¹⁸⁴⁾ да се босанска војска обуче у униформе са зеленим ширитима какве су имали извиднички батаљони¹⁸⁵⁾, а о томе да босанска војска не служи ван граница свога вилајета, прећута се и тако остаде«.

»Кад им приметих: „Одлуке претставника вилајетске скупштине одмах ће се поднети надлежној страни и замолити да се исти одобре. После се неће моћи да каже ово је овако а оно онако. Зато сваки нека добро промисли, па оно што му падне на памет, нека каже“«.

»На ове моје речи сарајевски муфтија изјави: „Јесте, сад се може узети у претрес што год се рече и као мишљење ће се размотрити. Али ко се после тога противу једног решења, које је на овај начин за добро и спас земље једнодушно донесено, усуди да противуречи, ја ћу издати фетву за његово погубљење. То још од сад сваки нека има на уму«. Ово потврдише и остале муфтије«.

»Одмах затим господин хатиб прочита ајете из курана прикладне за ову прилику. И травнички муфтија је одржао једно лепо молепствије. Свакоме се на лицу изражавало да из дубине душе вапије да се молитве услишају. Један другоме су честитали на срећно завршеном послу, па је збор закључен. Питање војне службе¹⁸⁶⁾ око кога се 40 година водила борба, сад је било решено. И то се још истога дана чуло на свима странама. Народ се некако особито осећаше«.

»Измена телеграма између Цариграда и Сарајева била је сад за нас јавна. Одмах сам телеграмом известио Фуад пашу. Уз извештај да је вилајетска скупштина претставника¹⁸⁷⁾ донела одлуку коју је одобрио и потврдио збор сарајевских грађана¹⁸⁸⁾ да се босанска војска обуче у униформе извидничких батаљона са зеленим ширитима. Молио сам да се та одлука царским ферманом потврди и да се овамо упути«.

»И тако, како је напред речено, после повора господина хатиба, одредба да се босанска војска не може употребљавати ван граница босанског вилајета, изостављена је«. Наместо тога услова дошло је наређење у облику царског указа о упису и образовању босанских батаљона«.

»Овим се догађајем јасно показало какво је душевно расположење још непросвећених људи једног народа. Да се Бошњацима наредило да обуку униформу извидничких батаљона, од тога би се преплашили и, да избегну то облачење, врло би вероватно прибегли оружју. Доцније су то сами потражили. И хатиб ефендија, да би босанска војска добила ту униформу, жртвовоа је најважнији услов босански, да се босанска војска не може водити ван њихова вилајета. На тај његов захтев Бошњаци нису могли ништа рећи«.

¹⁸⁴⁾ У ориг.: *şart-i-lazim olunarak*.

¹⁸⁵⁾ У ориг.: *talia elbisesi*.

¹⁸⁶⁾ У ориг.: *talim-i-asker*.

¹⁸⁷⁾ У ориг.: *erkân-i-ayalet meclisi*.

¹⁸⁸⁾ У ориг.: *meclis-i-umumi*.

»Ове године је у Босни била зима врло оштра. Кад је већ процло пролеће, снегови се отопише. Као смарагд зелена трава и лишће се појавише. Народ је весело и радостан почео излазити по шеталиштима и на тефериче на којима су сарајевске девојке на бошњачком језику¹⁸⁹⁾ славиле униформу извидничких батаљона са зеленим ширитима. Те своје новосостављене песме оне су играјући пред својим драганима певале. У изводу једна од тих песама гласи:

Цар је муфетиш ефендији поручио:

»Не гледај што се новац троши,
 »Дукате као воду проспи,
 »Девојке поуздавај,
 »Да са зеленом војском
 »Изроде газије јунаке!«

О истом предмету, даље наставља Ахмед Цевдет паша, у 7(84) броју од првог јануара хиџр. 1341 (1925) год. поменуте ревије Института за турску историју, па на стр. 55 каже:

Босанска муслиманска омладина и служба у војсци

»Босански младићи који се плаше војничке службе наслађавајући се овом песмом коју су слушали из уста својих драгана, почеше да се с њоме мире. Сасвим је ојачала нада да ће се Босна помирити са мишљу о војној обавези. Попис становништва Босне и Херцеговине није изведен како треба, нити је резултат тога пописа узиман у обзир како треба. Према пописним књигама, начињеним више онако отприлике, била је донесена одлука да се у Босни стално држи под оружјем шест извидничких батаљона¹⁹⁰⁾ од по 800 људи који ће се згруписати у два пука (алау), а војска ће се смењивати после три године. Према томе, јед обвезника који су се имали позивати на отслужење рока, образоване се први пук, следеће године образоване се други пук и треће године завршиће се организација пукова. И сад је требало очекивати да дође царски ферман, па да се одмах приступи организовању првог пука«.

»Међутим, до доласка царског указа, да не бих траћио време узалуд, одлучих се да обиђем нека места у унутрашњости ради инспекције, исто тако: да ојачам расположење јавног мњења према новој војној уредби«.

»На крају месеца зилхица¹⁹¹⁾ пођох из Сарајева и дођем у Плевља¹⁹²⁾. Пошто обавих преглед тамо извесних грађанских предмета и рачунских послова у почетку хиџр. 1281 год¹⁹³⁾, одатле стигох у Сеницу која је тада била седиште Новопазарског санџака«.

»Кад смо са првацима и угледним претставницима, како Плеваља тако и Сенице, разговарали о војној служби, они су изјављивали да ће са одобравањем и са захвалношћу прихватити и проширити и на Новопазарски санџак све што је одлучено на скупштини босанских претставника. Но што се тиче Колашинског кадилука, можда и Гусињског, зато што се ти кадилуци налазе у приликама сличним кадилуку Никшићком, препоручише да се и у та два кадилука спроведе организација каква се намерава спровести у Никшићком кадилуку«.

¹⁸⁹⁾ У ориг.: бошњак лисани.

¹⁹⁰⁾ У ориг.: *talia taburlari*.

¹⁹¹⁾ То ће бити крај зилхица хиџр. 1280 год., т. ј. 6-VI-1864 год. по н. рач.

¹⁹²⁾ У ориг.: Ташлица.

¹⁹³⁾ Т. ј. 6-VI-1864 год. по нашем рачунању.

Џевдет паша организовао отмицу Колашина од Црне Горе

»Раније, за време црногорских ратова Црногорци су навалили били на Колашин. Становништво колашинско, опет, борило се рушећи и палећи. С обе стране пало је много жртава. Кад Црногорци ударише са великим мноштвом људи, а овима с ове стране не дође никаква помоћ, Колашинци су били принуђени да напусте своје домове и свој завичај. Беху се растурили, па тумараху по Новопазарском санџаку«.

»Кад су Колашинци заискали помоћ ради повратка у своју домовину, од старешине херцеговачке дивизије позвах бригадног генерала¹⁹⁴⁾ Махмуд пашу¹⁹⁵⁾. На горе речени начин из Скадра је позван Хусеин Хусни ефендија, ђенералштабни коласија који је био придодат на службу Испекцији заједно са батаљонима који су се у тамошњој близини налазили. Њему се стави на расположење и нешто мало регуларне војске. Спремљено је било нешто животних намирница и ратног материјала, па је све то упућено на Колашин. Претходно су били и Колашинци припремљени, па су се они кренули са свих страна, те им се успут придружише«.

»Кад су се они придружили поменутој експедицији и стигли у Горњи Колашин, Црногорци испалише неколико пушака у циљу застрашивања. Но Колашинци, ослањајући се на царску војску, осветлаше образ, те Црногорци, не могући одолети овом јуначком налету, склонилише се оданде и одоше«.

»Махмуд паша и Хусеин Хусни ефендија су исто тако оправили паланку Колашин и већ где је потреба изи скивала беху почели да подижу куле«. Ово поменуто предузеће држано је у највећој тајности. Бојали смо се да неки посланици страних сила не чују, па да не дођу и Високој Порти не кажу: »Станите! Немојте опет дати повода да се поново створи неко питање. Да видимо, да испитамо« и тако да не учине да Порта не предузме неку преписку. А док се сазна истина, може да наступи зима. Како је опет Колашин високо и хладно место, у том би се случају цео посао морао одложити за идућу годину. Није залуд речено: Што остане на крају, замрзне се¹⁹⁶⁾. Него тамошњи су крајеви у буџаку¹⁹⁷⁾, док вест о томе стигне до Босне и Херцеговине, пошто је положена основа, становништво Колашина се смести и ствар је узела облик свршеног чина. Тек доста дуго после тога је Порта извештена о томе. Махмуд паша је у заузимању Колашина и у насељавању његова становништва знатан допринос учинио. Али, није прошло много после тога, он је због поремећеног здравља поднео оставку. На његово место дошао је један пуковник (mirgalaу) по имену Селим бег, те је он са Хусеин Хусни ефендијом довршио исправку паланке Колашин, подизање кула и других утврђења«.

»Као што је раније поступљено у Херцеговини, тако је сад у крајевима Новог Пазара трудом мириске стране убрано као допринос сталног кадра регуларне војске сума од 112.400 гроша«.

¹⁹⁴⁾ У ориг.: *mir-i-liva*. Тако се у старој турској војсци звао официр који је био командант од два алаја, пука. Ја то преводим са командант бригаде, а нисам сигуран да ли је то тачно.

¹⁹⁵⁾ Код овог имена Џевдет паша даје у загради: »Сада помоћник једренског команданта армије«. У ориг.: *Edirne müşir kaimekami olan müşir Mahmut paşa*.

¹⁹⁶⁾ Тако ја разумем турску пословицу: *Sona kalan, dona kalur*.

¹⁹⁷⁾ У ориг.: *ucra mehal olub*.

»28 дана месеца мухарема¹⁹⁸⁾ и 22 дана месеца јуна¹⁹⁹⁾ вратих се из Сенице. Дошло се у Вишеград. После тога се отишло у седиште санџака Зворничког, у Доњу Тузлу и тамо се извршила инспекција прилика на томе подручју. Док се било заузето прегледом чифлучких послова, по крајевима Биџаћа беху се пронеле неке непријатне вести. Да бисмо били ближе тамошњим странама, кренусмо се из Тузле, па се пребацисмо на леву страну реке Босне и тако се прешло на територију Бањалучког санџака«.

Босански крајишници и редовна војна служба

»Серхатлије (крајишници) Бањалучког санџака вазда су одржавали везе са становницима из Хрватске. Неки од аустриских чиновника трудили су се да унесу забуну код њих, па су им у ту сврху говорили: „Кажу да сте изразили жељу да се упишете у војску. Међутим турска држава се налази у финансиској кризи, па неће моћи да вам издаје плату“. Говорећи у томе смислу трудили су се да Бошњаци одврате од намере да се уписују у војску. Али крајишници им на то одговорише: „Нашој вери не приличи да служимо војску за паре. Ми смо дужни да обављамо војну службу за веру и за цара. Прваци вилајета нашли су да је тако најбоље да буде. У томе су смислу и муфтије четири кадилука издали фетве. Ми се од тога не можемо одрећи, нити се повратити“. Проверавањем је утврђено да су крајишници тако одговорили«.

»У питању спровођења низамске војне службе највише нас је бринуло држање серхатлија. Кад се имало осведочење да су они тако поуздани, више се није сумњало да се ни остали Бошњаци неће противити«.

Долазак у Босну новог валије Салих паше

»Баш (некако у то време се беше чуло да у Босну долази са царским ферманом бригадни генерал²⁰⁰⁾ Салих паша. Одмах сам се упутио за Сарајево. Стигло се у Илићу код Сарајева. Ово је једно место за проводњу. Минералну воду која овде извире зову кисела вода²⁰¹⁾ и врло је корисна вода. У лето овамо људи долазе са свију страна, па чак и из Аустрије. Недељама ту остају. Овде су подигнути врло велики ханови«.

»Кад сам стигао у Илићу, затекао сам поред валије Осман паше, виђених људи и првака из области и још много других људи. Тамо сам остао неколико дана«.

»И да бисмо се у центру нашли, пошто се узвишени ферман приближавао, сви заједно дођосмо у Сарајево«.

»На горе изнесени начин за време док смо обилазили и контролисали места по унутрашњости, пронеле се беху неке лажљиве вести: као да се спрема неки народни устанак. Исто тако и валија Салих паша долазећи Дунавом и Савом чуо беше да је у Босни побуна«.

»У то време и неки наши чиновници који су били у местима дуж границе, па ради лечења са одобрењем прешли на аустријску страну, потврдили су ове лажи. Вали паша, у самом граду сарајевском тобож, због промене ваздуха изнајмио беше једну кућу, па се ту настанио. Неки људи су и то приписивали да је паша то учинио од узбуђења и из страха«.

¹⁹⁸⁾ Месеца мухарема 28 дан хиџр. 1280, што одговара 3-VII-1864 по н. рачунању.

¹⁹⁹⁾ Т. ј. 22-VI-1864 год. рачунајући по Јулијанском календару.

²⁰⁰⁾ У ориг.: *mir-i-liva*.

²⁰¹⁾ У ориг.: *Ekşi su* кисела вода; *Ilice*, *Ilica* топлџа.

»Међутим, у Босни се није дигла буна, него је било само оно стање кад се спроведе промена, реформе«.

»Кад се овај немоћни вратио у Сарајево, господа хоће су бодриле народ да се пише у војску, а девојке су на заказаним састанцима²⁰²⁾ пред својим драганима певале песме о војницима у зеленој униформи«.

Читање царског фермана о устројству нове војске у Босни

»Кад сам дознао био да ће се Салих паша искрцати на пристаништу у Броду на Сави, унутих му у сусрет један ескадрон коњице регуларне низамске војске и нешто жандара коњаника. За 10 дан реби-евела²⁰³⁾ беху позвани да буду у Сарајево сви чланови вилајетске скупштине (*erkân-i-ayalet*) и по један или двојица од претставника и виђених људи сваког кадилука. У одређени дан они бејаху у Сарајево. И тако су ту били кад је стигао валија са узвишеним царским ферманом. Они од одређених, који су били оправдано спречени да дођу на овај скуп, упутили су своје синове да се пишу у војску«.

»Да би се знало колико ће се ове године из Сарајева узети војника, од сарајевских првака и угледних грађана образована је нарочита комисија са задатком да провери махалске спискове. Кад се приступило послу, код Бошњака се није приметило колебање, те најзад и ми почесмо да гледамо с поверењем на тај посао«.

»Кад се установило да ће Салих паша са узвишеним царским указом поуздано стићи у Сарајево 14 дана реби-ул-евела²⁰⁴⁾, на једном месту 3/4 сата удаљеном од Сарајева поставише се чадори. Сви руководиоци, чиновници, вилајетски претставници, прваци и угледни грађани, сви заједно онамо дођоше. У сусрет валији упутише два ескадрона коњице. Кад валија Салих паша стиже, отсео је под чадор који му беше спремљен«.

»Много хиљада душа становништва, једни пешке други на коњима, изашли су ван вароши да посматрају дочек«.

»Неки од угледних грађана ма да се беху спремили, због болести, истините или што су се правили болесни, из било кога разлога не изиђоше на дочек, него ошадоше код својих кућа. То је дало повода те су многи због тога страховали. Чак и неким члановима вилајетског меџлиса (*erkân-i-ayalet*) који су били за службу у војсци, на лицима се сада огледаше нека промена«.

»Важистину је тај дан за Босну обележавао почетак једне нове епохе, те није чудо што се таква борба јављала у душама оваквих људи. При свем том у данима промена није била вероватна претпоставка да ће овако ситни разлози изазвати крупне догађаје. Али у Босни чим се појави питање о служби у војсци, не може се рећи да нема опасности да се појаве знаци побуне. Само у сличним приликама треба пажљиво пратити и водити рачуна о јавном мњењу. Па како је у Босни и јавно мњење било на нашој страни, ја се због тога нисам много узрујавао«.

»Тада се ја попех на једно ониже заравњено брдашце. Салих паша царски ферман стави у једну кесу од атласа. Држећи је руком на грудима приђе и стаде покрај мене. Вали паша, претставници вилајета²⁰⁵⁾ и чланови велике скупштине²⁰⁶⁾ са првим трговцима и претставницима еснафа поређаше се око мене с обе стране и упреше поглед у мене очекујући да ја узмем реч«.

²⁰²⁾ У ориг.: *seyr yerleri* шеталиште?

²⁰³⁾ То ће бити 10 дан реби-ул-евела хиџр. 1281 године што одговара 1864 год. по н. рач.

²⁰⁴⁾ Т. ј. 17-VIII-1864 год. по н. рач.

²⁰⁵⁾ У ориг.: *erkân-i-ayalet*.

²⁰⁶⁾ У ориг.: *aza-i-meclis-i-kebir*.

»И управо тада ја изговорих много речи које су потпалиле одушевљење и родољубље Бошњака, истичући њихову историску улогу и њихов постојани карактер који је за сваку похвалу. Даље сам им у говору истакао како су Бошњаци у почетку дали врло много крупних личности, па како су на жалост од неког времена наовамо у томе погледу заостали. После тога наставих: »Босна личи на једну књигу којој се повез покварио, но при том њеном садржају, писаним страницама није нанесена никаква штета, њени се листови нису раскупсали и растурили. Чим се књига буде повезала, она ће постати и бити она стара књига. А те корице, тај повез јесте овај узвишени ферман. Моја мисија је на крају. Опраштајући се са вама, време мога одласка се приближило. Због тога сам врло задовољан и поносан, јер је завршетак моје мисије у исто време почетак једног важног посла. А тај корисни посао састоји се у извршењу налога садржаног у овом узвишеном царском указу«. Кад им рекох: »Даће бог да узвишени ферман, чим се буде прочитао, буде потврда мојих предлога, уколико се тиче вас, и да ћете га схватити као што схватате милостиве ајете часне сенке божије као и да ћете умети да будете благодарни«.

»Тад и вали паша иступи па изјави: »Себе за срећна сматрам што је за време мога валилука издат један благотворни и узвишени царски указ!«

»Због тога што већина присутних не разуме турски, Узун Абдулах ефендија овај говор јаким гласом саопшти народу. После тога у име свију као одговор изјавише: »Господине, народ каже: »Ми до те мере не можемо рећи да заслужујемо похвале које сте на нашу адресу управили, али ми вам за такво ваше мишљење о нама овако свеопште захваљујемо и при том напомињемо да у кварењу повеза и у његовој оправци ми нисмо имали никаква учешћа. Ако до кога буде кривице, свакако ће бити до књиговесца«.

»Те речи унесе у све присутне извесну веселост. Чак се расположише и они који су у души сумњали и били узбуђени. Нарочито реченица: „У сваком случају ако има кривице, то је крив књиговезац“. Све присутне је натерала да се смеју. У том веселом расположењу издаде се наређење да се поворка крене. Поворка је била велика скоро колико пут од по сата. И тако се са овом свечаном и великом поворком уђе у варош и пренесе се царски указ у вилајетски конак«.

»Два дана после тога, тј. 17 дана реби-ул-евела²⁰⁷⁾, у суботу на пољани на хиподрому испред касарне даде се вали паши да прочита узвишени царски ферман. Одмах затим ја изјавих: „Не налазим за нужно да говоримо о јунаштву Бошњака. О томе историје говоре и то је нешто што је опште познато и признато. Њима једино недостаје извежбаност. Ето узвишени царски ферман је прочитан, па је сад и тај пут отворен. Данас је за Босну и Херцеговину нова епоха. Потребу вежбе потврђују и шеријат и здрав разум, па о томе сведочи и искуство“«.

»После тога херцеговачки муфтија истумачи ајет из курана: „Бог милује оне који се за њега бију на бојном путу²⁰⁸⁾“. Пошто народу изложи једну по једну корист од вежбања и војног учређења и пошто је на турском и босанском језику објаснио да је у боју потребно имати извежбану и дисциплиновану војску, травнички муфтија, Дервиш ефендија очита једну молитву на дервишки начин²⁰⁹⁾, а муфтија сарајевски изрецитова једну молитву на један литераран и беседнички начин²¹⁰⁾. Кад су они своје молитве завршавали, на хиљаде људи

²⁰⁷⁾ Т. ј. 20-VIII-1864 год. по н. рач.

²⁰⁸⁾ Арап, текст овога ајета види на стр. 290 нап. 147.

²⁰⁹⁾ У ориг.: *dervişane*.

²¹⁰⁾ У ориг.: *münşiane ve beligâne dua*.

који су још на пољани стајали, весело су полтагали заклетву по групама. Тада је царска војска, коњица и пешадија, три пута кликнула: „Живио мој цар!“ што је Бошњаке још више ободрило и охрабрило«.

»Док се ово збивало, в а л и п а ш а и претставници вилајета²¹¹⁾ са члановима велике скупштине²¹²⁾ заједно се из оне масе издвојише у намери да попију по један шербет и да мало одахну душом. Док су на великој капији према пољани пред касарном улазили, на побочна врата исто тако маса нагрну. У самој касарни зачу се некаква галама. „Шта је то?“ устадосмо да видимо. Кад оно тамо младићи који су се уписивали у војску, такмиче се ко ће пре, беху навалили сви одједном да уђу. После тога више се није имало времена за пиће шербета. Одмах наредих да се добровољцима дају униформе, да се обуку«.

»Пред свет изнесе униформе извидничких батаљона са зеленим ширитима које беху пре тога стигле. Прваци вилајета и чланови велике скупштине све до увече су им делили униформе. Они што се беху обукли, одмах се здружише са момцима из извидничких батаљона као рођена браћа. Поведоше их у просторије које су им биле одређене«.

»Бошњаци су тога дана одједном тако страсно заволели војску, да су добровољци, како је горе речено, у огромним масама газећи једни преко других навалили сви одједном да уђу у касарну. Неки од градских првака пошли су да траже своје синове по кућама и улицама, али су их тако тражећи налазили већ обучене у војничке униформе, пошто су се они сами пожурили да се упишу, о чему су њихови родитељи тек касније дознали«.

»На овај начин су се три брата, не знајући један за другога, уписивала, те су после тога морали долазити њихови родитељи да измоле једнога и да га из војске испишу. Међутим, како ниједан од њих није хтео да изађе из војске, то се морао један ослободити шеријатским ждребањем и предати родитељу«.

»Пошто су пребројани добровољци, број који је недостајао мислило се да се узму снi снажнији или да се коцком сдаберу. Од броја момчади који је падао Сарајеву у део, испало је да је било више добровољаца од обвезника. То се после проширило и на околину Сарајева, те због тога они који су били одређени да се упишу у први батаљон, добровољци из кадилука вилајетског средишта Зворничког санџака позвани су да се скупе у средиштима свога кадилука. Срески начелници²¹³⁾ су развили барјаке, ставили им се на чело и уз бубњање добоша доведоше их право у Сарајево. Кад су се приближили вароши, дочекала их је музика која их је допратила до царске касарне. Они су се уписали у први батаљон. Пошто се на овај начин ове године пријавило више добровољаца но што је тражени број обвезника, то није било потребно да се обави ждребање, па се схватило као да се оно одлаже за идућу годину«.

Старешински кадар нове војске у Босни и Херцеговини

»И тако, за помоћника команданта босанског пука²¹⁴⁾ редовне војске изабран је од травничке старе куће, члан претставништва вилајетског²¹⁵⁾ Тескеречић²¹⁶⁾ Дервиш бег, који је и раније, кад је организован коњички пук са тимарима, био његов кајмак²¹⁷⁾«.

²¹¹⁾ У ориг.: *erkân-i-ayalet*

²¹²⁾ У ориг.: *aza-i-meclis-i-kebir*.

²¹³⁾ У ориг.: *kaza müdiri*.

²¹⁴⁾ У ориг.: *birinci alayin kaymekamligi*.

²¹⁵⁾ У ориг.: *erkân-i-vilayet*.

²¹⁶⁾ У ориг.: *Tezkerecizade*.

²¹⁷⁾ Види стр. 293 нап. 170.

»Одмах је под његовим претседништвом, а под надзором бригадног генерала²¹⁸⁾, младог Ахмед паше образована једна комисија састављена од неких чланова вилајетске скупштине²¹⁹⁾ и извесних војних заповедника²²⁰⁾, која је имала за задатак да поступно проведе организацију нове војске«.

»За писара пуковског узет је Исмет бег²²¹⁾, син првог претставника вилајетског Узуна Абдулаха, који је био писар заптиског пука²²²⁾, а за заставника био је наименован син некога од сарајевских првака²²³⁾«.

»Сарајевске младиће који се беху уписали у војску и обукли униформе извидничких батаљона са зеленим ширитима, док су шетали по улицама, девојке су поздрављали речима: „Мој зеленко!“ И то је Бошњаке још више одушевљавало за службу у војсци. А за вежбање су се били толико загрејали, да су војнике из извиђачког батаљона, почев од његових трубача, за све време пратили кад год су на улицу излазили, с обе стране босански обвезници, па су се тако од њих учили како се војнички иде«.

»Сарајево је варош коју су изнова Османлије подигли. Султан Мехмед хан II на овоме је месту наредио да се подигне један сарај. После су се око њега подигли ханови, куће и дућани. Тако је постала једна голема варош. Према томе је прозвана Сарај Босна. На месту тога Сараја касније је подигнута царска касарна. Ето, овом приликом је у тој касарни организован први батаљон првога босанског пука. За седиште његовог другог батаљона узета је касаба Травник. Издато је коме треба наређење да се момчад која ће се у том батаљону записати сакупи у травничкој царској касарни«.

»За ове батаљоне сви до једног официра, аге десног крила²²⁴⁾ узети су из низамских батаљона. Аге пак левог крила²²⁵⁾ изабрани су између синова беговских²²⁶⁾. Ма да је дато било одобрење да се поручници²²⁷⁾ бирају између беговских синова, пошто је за дату прилику било неопходно да се тамо нађу извежбани официри као учитељи, мајстори то се одлучило да се узму из редова свршених ученика војне академије²²⁸⁾. Тако су за поручнике²²⁹⁾ постављена два најбоља потпоручника²³⁰⁾, који су се тада налазили у Босни. Исто тако су за потпоручнике узета четворица најбољих и најспособнијих наредника²³¹⁾ којих је тада било у низамским батаљонима и распоређени по четама босанске војске«.

»Остали потпоручници узети су били из редова синова месних бегова, за поднареднике²³²⁾ су изабрани половина од изучених каплара²³³⁾ а половина је изабрана од синова виђених грађана²³⁴⁾. И каплари су на овај исти начин измешани па тако и размештени«.

»Иако је дошло наређење да се ранг и плата официра рачуна од датума њихова фермана или бујурулдије, ипак изузетно овом приликом босанској војсци, само за овај пут, рачунао се ранг, плата и тајин њихов од дана кад је овај немоћни известио. Официри који су узети из низамских батаљона, сви

²¹⁸⁾ У ориг.: *mir-i-liva*.

²¹⁹⁾ У ориг.: *erkân-i-ayalet*.

²²⁰⁾ У ориг.: *zabitan-i-askeriyeden*.

²²¹⁾ То је каснији Исмет паша, дивизиски генерал.

²²²⁾ У ориг.: *zabtiye alay kâtibi*.

²²³⁾ У ориг.: *ehl-i-vucuh*.

²²⁴⁾ У ориг.: *sag kol*.

²²⁵⁾ У ориг.: *sol kol*.

²²⁶⁾ У ориг.: *begzade*.

²²⁷⁾ У ориг.: *mülazim*.

²²⁸⁾ У ориг.: *harbiyeden*.

²²⁹⁾ У ориг.: *mülazim-i-evvel*.

²³⁰⁾ У ориг.: *mülazim-i-sani*.

²³¹⁾ У ориг.: *baş çauş*.

²³²⁾ У ориг.: *çauş*. Исп. стр. 000 нап. 251.

²³³⁾ У ориг.: *onbaşı*.

²³⁴⁾ У ориг.: *vucuh zadeler*.

су примљени са унапређењем ранга, те су од свих официра који су изразили жељу да из низамских батаљона пређу у службу босанских батаљона избрани они најбољи. Принцип избора строго је поштован».

Касарна нове војске у Босни школа за ширење писмености и за просвећивање

»Ови официри су се према обвезницима приликом вежбања односили као према својој деци или браћи. Озбиљна је пажња била посвећена њихову васпитању. Како у касарни у Сарајеву тако и у касарни у Травнику по једна соба била је одређена за учионицу у којој су се кадровци имали да вежбају. Из Цариграда се набавио довољан број књижица за веронауку²³⁵) и други уџбеници²³⁶). На тај начин су нови кадровци који су били неписмени, после три године већина од њих научили мање више да читају и пишу и тако су остављали касарну и из војске одлазили. Укратко босански пукови су за Босну претстављали сваки по једну школу за васпитање».

»Одело и оружје за први и други батаљон су поступно преко Солуна упућивали. После проведене организације ових батаљона, донесена је одлука да се и трећи батаљон установи у Херцеговини. Расположење према војсци које је владало у пределима Босне, почело је да се шири и на тој страни. Добровољци херцеговачки почеше да се купе у Мостару, а новопазарски у Сеници и у Новом Парару. Да би их уредили како треба, одмах су тамо послати нарочити чиновници. Избрани су и постављени официри измешани на наведени начин».

Нова застава за нову војску Босне и Херцеговине

»Да би се за овај батаљон послало одело и оружје, упућен је телеграм Фуад паши».

»Фуад паша је био човек од идеје. За босанске пукове измислио је нешто ново, један нови барјак, црвене боје. Барјак који је дао да се изради за босански први пук, изнесе и показа и султану. Њ. В. султану Абд-ул-Азизу хану се ова застава свидела, па је за то наредио да се преда првоме пуку царске ордије²³⁷), а за Босну наредио је да се изради друга застава. Касније се употреба те заставе проширила и на све друге пукове. Према томе начињена црвена застава прво је дата првом пуку царске ордије, други такав барјак је израђен за босански први пук. Да бих лично био присутан свечаној предаји ове заставе, требало је да се задржим у Сарајеву више од месец дана очекујући да стигне барјак».

»Пошто се први батаљон првог босанског пука налазио на вежби, после ситних вежби због свечаности предаје заставе, желело се да се за ту прилику изведе једна мала свечаност. Због тога је сад све време било посвећено тој вежби за свечаност предаје заставе. Првом батаљону босанског пука у касарни је често био учитељ извиђачких батаљона (*talia taburi*). Он га је сваки час вежбао. Бошњаци опет толико ту вежбу пригрлише, да су се и ноћу у касарни вежбали. У року од месец дана они се увежбаше за једну малу ревију приликом свечане предаје заставе».

²³⁵) У ориг.: *cuzler*.

²³⁶) У ориг.: *risaleler*.

²³⁷) У ориг.: *hassa ordu-i-hümayun birinci alayı*.

Свечаност у Сарајеву приликом предаје нове заставе I пуку нове војске

»Како су природа ствари и прилике захтевале да се свечаност предаје изведе на врло помпезан начин, дало се да се састави један леп спев на босанском језику који се имао прочитати на сам дан прославе. На тај спев и капетан, старешина војне музике, састави један комад од мелодија које су се нарочито свиђале Бошњацима. Тако испаде један прекрасан марш. Један дистих²³⁸⁾ тога спева који је преведен са турскога значио: „Хајде, хајде, зберите се под заставу!“ У том комаду удешено је било да на појединим местима сви музиканти певају у глас«.

»Не само што се о свему овоме напољу није ништа знало, него нико није знао ни да ће се моћи обавити свечана парада војске приликом званичне предаје заставе«.

»У средини месеца реби-ул-ахира²³⁹⁾ стиже пуковска застава. У среду, 21 дана²⁴⁰⁾ вали паша и војничке старешине, ваше слуге и молиоци, сви у униформама дођосмо у валијин конак. На паради која је била приређена сви смо ми ишли пешке, а само Салих паша ишао је јашући на коњу и држећи у једној руци пуковску заставу у једној бошчи. И тако се дошло на онај крај пољане пред касарном, на месту званом Ат Мегдан, оном истом на коме се недавно прочитао ферман. Дошло се до близу великих врата што гледају на пољану од касарне. Од батаљона који су се налазили у касарни по један извештан број њихов построји се с обе стране плаца. Царска војска се исто тако построји с обе стране. Свуда по пољани беше се искупило народа. Све је било препуно. По кућама које су гледале на пољану од касарне скупило се препуно жена. И по крововима су се разасуле девојке сејирцике као цвеће по баштама«.

»Салих паша уђе у напред споменути капију. Кад је на копље од заставе привезао заставу, на побочним вратима касарне појавише се регрути првог босанског батаљона. Најпре они који су се у војску писали раније, те су се прилично извежбали војничком ходу са пушкама у рукама, па за њима регрути који су у војску ступили касније без оружја, јер још нису научили, пошто су од вежби знали само војнички да марширају. И они су са старешинама на челу, пред којима је корачала царска музика која је свирала напред поменути музички комад као марш, а музиканти су с времена на време сви у глас певали на босанском језику онај рефрен: „Хајде, хајде, под заставу!“ Кад је на пољани пред касарном засвирала музика, посматрачи су се задивили. Свак се освртао и гледао у музиканте«.

»Нова војска, опет, наступала је у потпуном реду преко плаца. Гледаоци су мислили да је то војска из старих извидничких батаљона. Но, кад је народ у тој војсци уочио заступника команданта пука, Дервиш бега, и остале беговиће и синове босанских угледних породица, почео је да сумња да ће то бити стари извиђачки батаљони. Неки бегови и аге који су стајали на паради близу нас, међу собом су на босанском језику разговарали. Једни су говорили: „Овај батаљон је наша нова војска“. Други су одговарали: „Јок, човече, то је извежбана војска“. А неки су на то додавали: „Лепо, али зар не видиш да

²³⁸⁾ У ориг.: *misra*. Стих састављен из две строфе, свака таква строфа назива се *misra*.

²³⁹⁾ Т. ј. 17-IX-1864 год. по нашем рачунању.

²⁴⁰⁾ Дана 21 мисли се на исти месец реби-ул-ахира 1281 год., што одговара 23-IX-1864 год. по нашем рачунању.

наши официри командују?!» Док су се они овако међу собом разговарали, војска је, чета за четом, прешла до друге стране пољане и заузела одређено јој место. На команду коју издаде Дервиш бег, постројена војска заузе бојни поредак«.

»Тада, ето, ваш слуга је онима што су били око њега рекао: »Бошњаци, ево погледајте први батаљон босанске војске! Посматрајте њихову вештину, стечену само за један месец дана вежбања!» На ове моје речи су сви били толико задивљени да су понеким угледним људима и првацима потекле сузе низ браде, а на лицу им се одразило чуђење и дубок утисак«.

»Тада се Дервиш бег и остали официри одвојише од батаљона и искорачише напред. Приступише мени. Копље од царског барјака држао је вали паша. Ваш слуга прими овај барјак и предајући га официрима изговори им ово: „Бошњаци јунаци²⁴¹⁾, ово, је застава првог босанског пука. Овај царски барјак први пут полази²⁴²⁾ Босну у име нашег славног падишаха. Он је за први пук једна голема дика. Чување славе и части ове заставе је једна општа, за све Бошњаке, обавеза коју вера прописује. Пошто нам пук још није формиран, застава се на име првог пука предаје првом батаљону. Официри и војници првог батаљона, изражавам вам похвалу што сте, не жалећи труда и радећи ноћ и дан, постигли такве резултате у извежбаности да сте могли свечано да примите пуковску заставу, иако је тек пре тридесет и неколико дана на овај истој пољани прочитан узвишени царски ферман о устројству босанске војске. Радили сте ноћ и дан, одричући се сна и одмора, помучили сте се, али сте стекли добар глас и славу. Ја не сумњам да ћете ви заједно са својим друговима и од сада убудуће част и славу ове царске заставе чувати. Част њена јесте част нашега цара, наше државе и народа нашег за чије се чуваре ви данас обавезујете. Него шта ви подразумевате под обавезом чувања части царске заставе? Је ли то да се она негде остави на безбедном месту, где ће је покрити прашина? Не, није тако. Прах и земља, парчад од танаци части заставе не наносе у в р е д а. Уколико је више избушена и подерана, њена част је само већа. Њена част се може озледити само ако се повије пред непријатељем. Ви ћете за њу душу своју жртвовати. Ево, примите султанов аманет!»

»Осим пуковске заставе, по наређењу беху послате и друге мање заставе за батаљоне. Застава првога батаљона због тог била је предата његовом мајору²⁴³⁾ Абузер (?) аги«.

»Одмах после тога имам првог батаљона чита благодарeње²⁴⁴⁾, а новој војсци је било наређено да гласно кликне три пута: „Живео султан!» Са града је испален 21 пуцањ топовски. После тога војска се поново врати на своје место, па потом, дефилирајући испред нас, врати се у касарну, где је још остала постројена у редовима, пошто је поново гласно клицала »Padişahim çok uşa!»²⁴⁵⁾. Затим пуковску заставу пободоше испред кадије од касарне. Од њих је одређена била стража да чува барјак, која је стражарила све до увече. Допустило се да суграђани могу заставу походити и посматрати је. Пошто се дотле није имала прилика никад да се види таква застава, то је онога дана испред касарне и око касарне свет шетао и посматрао, а момци и девојке време љубавних забава посветили су овој шетњи и разгледању«.

²⁴¹⁾ У ориг.: *gazi Boşnaklar*.

²⁴⁴⁾ У ориг.: *dua*.

²⁴²⁾ У ориг.: *birinci gūzaridir*.

²⁴⁵⁾ Што би значило као: Живио мој цар!

²⁴³⁾ У ориг.: *binbaşı*.

»Консули пријатељских држава беху за време званичне предаје заставе изашли да гледају параду. Због тога, после свечаности дођоше мени, те ми званично честиташе, изјављујући да откад је у Европи пронађено ново војно уређење, још нису видели да је једна војска толико научила у року од само месец дана, као војска која је тога дана узела учешћа на свечаности. Тако ми изразише своје чуђење и одобравање«.

Предаја нове заставе новој војсци у Травнику

»Пошто после обављене предаје заставе у Сарајеву више нисам имао посла, то са собом поведох бригадира Ахмед пашу, те одосмо у Травник, где предадох заставу другог батаљона. Заставу сам предао у касарни искупљеној новој војсци«.

»У то време орден Османли од припадника класе улеме нико није имао. Као одликовање за спроведену војну реформу у Босни изузетно је овом ваљем робу подарен орден Османли другог степена«.

Одзив босанских крајишника за нову војску

»Момчад из санџака Бањалуке и Бихаћа примљена је за други батаљон. Кад су добровољци Бањалуке били на путу да дођу у Травник, да би тамо дошла и момчад бихаћка, ради скупљања њихова ја кренух из Травника и 2 дана месеца цемази-ул-евела²⁴⁶⁾ стигох у Бихаћ. Ту сам затекао једну чудновату свађу између мајора (binbaşı) батаљона који је био у бихаћкој касарни и ага крајишника²⁴⁷⁾. У питању пријема момчади у војску, пошто се у крајишнике сумњало да ће дати војску, то аге крајишничке, да би претекли остале у овом питању бејаху неки од њих привели синове, други браћу и своје сроднике као добровољце и предали их у касарни. Међутим, Бихаћу су из Сарајева писали и доставили на посебним листама за сваки кадилук: колико је ко дужан војника да пошље. Кад се прегледало шта је и колико је крајишника у касарну дошло, испало је да их има више. Бимбаша је онај вишак желео да одбије и кући врати. Крајишници, међутим, на то никако нису хтели пристати и поворили су: „Увреда части је за једнога који је постао војник да после одагле изађе«. Бимбаша, с друге стране, није могао да прими више но што му је писано. И управо кад су се обе стране нашле у чуду, пао је мој долазак у Бихаћ. Бимбаша се одмах наредило да и онај вишак момчади упише у списак и прими их, те је тако отклоњена та свађа.«

»Крајишке аге нису се сагласиле да се синови крајишких ага и њихова браћа постављају за официре у новој војсци, како се практиковало по другим санџацима. Они су захтевали да се свако упише као редов, па кад изучи војску, сваки да се, како је прописано, производи за официра. И они су на овом питању много наваљивали. Није се имало куд. Сви су уписани као редови«.

»Треба се угледати на ове крајишнике за које кажу да су дивљи. Они су, међутим, показали да схватају шта је права војничка служба«.

»Овакав став крајишника помогао је народ из осталих кадилука. За кратко време је дошло добровољаца више но што је износио број војника којим су поједини кадилуци били задужени. Пошто се искупише у Бихаћу, одмах затим их упутише у Травник«.

²⁴⁶⁾ У ориг.: Т. ј. 3-Х-1864 год. по н. рач.

²⁴⁷⁾ У ориг.: *ser hadd agalari*.

»У Босни су се вазда налазила два пука коњице треће армије. Но како се тамо није могла наћи касарна која би могла примити два пука коњице, то су се преко зиме велике муке трпеле«.

»Међутим, у Босни има доста поседника земље. Синови им се вазда занимају јахањем коња. По њиховом схватању тешко је у војсци бити пешак. Зато сам ја замислио, написао претставку у облику законског предлога и Порти поднео, да се такви властелински синови приме у војску, но с тим да дођу са својим коњем и оружјем. Кад се, међутим, нечијем коњу удари државни жиг, па се сам прими под оружје, у том случају би се дотичноме издавала плата и остале принадлежности. Пошто се служба у војсци рачуна у 12 година, то би се прве три године обрачунавале и сабирале свакога лета с тим да се обавезно проведе по један месец на вежби. Ако би се створио један коњички пук од таквих добровољаца, на тај начин би се имао без трошка један пук коњице. У томе би се успело, ако би се коњи проценили не ниже од извесне одређене суме гроша. Кад се жели да се повећа број људи, онда би се тај минимум, та сума имала смањити, а ако се хоће да се смањи број људства, онда би се минимум вредности коња повећао. Кратко речено, могао би се тако створити без муке један извежбан пук коњице, па се од два пука низамске коњице који су се држали у Босни могао један вратити у своје средиште«.

Повратак Ахмед Цевдет паше у Цариград

»Тих дана кад сам овај предлог поднео, ја бејак добио наређење да се вратим у Цариград«.

»Према изложеноме да бих показао како изгледа нова босанска војска, са собом сам повео најодабранија и најнаочитија, а по висини највиша четири наредника²⁵¹⁾, па са члановима изванредне инспекције²⁵²⁾ заједно 10 дана месеца цемази-ул-евела²⁵³⁾ рано ујутру кренух се из Бања Луке и стигосмо у Градишку. Сутра дан смо разгледали аустриску Градишку²⁵⁴⁾. Дан доцније се укрцасмо у један брод, па реком Савом низ воду пловећи после једног дана стигосмо у Земун²⁵⁵⁾, преко пута од Београда. Београдски мухафиз, дивизиски генерал Али паша дође у Земун ради виђења. Од њега сам сазнао и ситуацију каква је уистини била у Београду. Пошто проведосмо једно вече у Земуну, укрцасмо се у дунавски брод и отпутовасмо у Цариград«.

»На дунавском броду се сусретосмо са посланицима који беху привремено отишли у Европу, па се сад због јесенске сезоне враћаху у Цариград. Од њих је један био маркиз Мутије, амбасадор²⁵⁶⁾ Француске у Цариграду, који је недавно постао француски министар спољних послова. Са њим сам имао врло слadak разговор. Тако смо после доручка заједно пили каву. С нама је у друштву био и тумач инспекционе комисије²⁵⁷⁾ Васо паша. Почели бисмо разговор о политичким питањима, па би нам у научним разлагањима време пролазило«.

²⁵¹⁾ У ориг.: çauş. У старо време у Турској чауши су официри који су били на служби код султана и других државних великодостојника. Касније то је било звање подофицира које је више од десетара (onbaşı), а ниже од башчауша, наредника.

²⁵²⁾ У ориг.: heyet-i-teftişîye.

²⁵³⁾ Т. ј. 11-Х-1864 год. по н. рачунању.

²⁵⁴⁾ У ориг. као и она босанска погрешно штампана: Gravişka, Austriya Gravişkasi.

²⁵⁵⁾ То би било 14-Х-1864 год. по н. рач.

²⁵⁶⁾ У ориг.: büyük elçisi.

²⁵⁷⁾ У ориг.: teftiş tercümanı.

Мудровања Ахмед Цевдет паше

»Бољари који су долазили из влашких пристаништа на брод жаљаху се против уредбе коју је у вези с чифлуцима увела власт кнежевине Румуније. Маркиз Мутије упита ме о аграрним прописима²⁵⁸) у Турској Царевини као и о прописима шеријатским и законима који важе за мулк²⁵⁹) и за земљу²⁶⁰), и како на та питања гледа исламска наука. Кад сам му сва та питања разложио, био је врло задовољан. Веле да је Наполеон Бонапарта говорио: „Кад бих уопште веровао, исповедао бих веру исламску, јер у исламској вери нема клерикалства, тј. свештеничке хијерархије²⁶¹). Међутим провео сам неко време у Цариграду. Уочио сам да је свештенству слична класа звана улема. Ето и ви ми изгледате од те класе људи, само од најнапреднијих који су се испели на највећу висину. После толико година Босна вилајет, који је одбијао да да војску, ви сте успели да тамо проведете војну службу”. Рекох му: „Наполеон Бонапарта зато што у ове крајеве није долазио, није их могао право ни схватити. Наполеон Бонапарта тачно је проникао и лепо формулисао. Доиста, у исламу нема свештеничке хијерархије (klerje). У једном часном хадису казано је: *La ruhbaniyet fi-l-islam*²⁶²). Они људи што сте их са чалмом видели, нису свештеници (klerje), јер они немају никакво својство службености. Народ исламски не би могао поднети тешко упражњавање власти клерикалне, какав врши на пример језуитски ред. Да се одиста једно дете хришћанину од мајке родило, мора се крстити, другим речима мора се уписати у хришћански тефтер. Да би се сматрало да се то дете родило, потребан му је свештеник. Потом ако хоће богу да се моли, или ако хоће да му се греси опросте, опет је нужно попово посретство».

»Ради продужења рода људскога, човек да би се могао оженити, поп треба да обави венчање. За пошиљку каквог поклона за душу покојних нужно је да свештеник прочита молитву. Па и кад чељаде умре, да би могло у земљу да се сахрани, у зависности је од попова присуства. Свештеник ако закасни, мртавац остаје непогребен».

»Зато што су хришћани за обављање ових радњи приморани да се обраћају свештеницима, нема неправде које они тим несрећницима не чине. Уопште да би хришћани на самртном часу завештали свој иметак и своју земљу црквама, они остављају своје наследнике без наследства. Што су у Европи на врло много места хришћани узели пут безверја, овакви су поступци томе најчешћи узрок. У исламу, међутим, ове врсте намета нема²⁶³). Једно исламско дете се роди, отац му на ухо проучи езан и надене му име. Није потребан имам ефендија. Дете расте, учи веронауку, а с а м о се богу моли. За учење му хоца може бити потребан, али за молитву му никакав посредник није нуждан. Па и кад клања са џематом имам буде један између оних који се моле. Додуше, за обављање службе имамске уобичајено је да се постави у једној џамији један имам. Ипак то постављање није нека верска неопходност. Ако нема имама, један из џемата буде имам. Тако се обави молитва, а код муслимана грехове прашта само бог, кога треба само чистим срцем молити. Између господа бога

²⁵⁸) У ориг.: *erazi nizamati*.

²⁵⁹) У ориг.: *mülk*.

²⁶⁰) У ориг.: *erazi*.

²⁶¹) У ориг.: *kilerje, yani ruhbaniyet*.

²⁶²) Т. ј. У исламу нема свештеничке хијерархије.

²⁶³) У ориг.: *tekâlif* дажбине, обавезе, намет.

и роба његова нико се не може увлачити као посредник. А склапање брака између једног човека и једне жене, кад су они за то расположени, акт венчања склапају сами или преко пуномоћника, само обавезно у присуству два сведока. За то им хоџа није неопходно потребан. Ма да је, додуше, сад обичај да се тај чин обави у присуству имама који је ту да забележи имена брачника и уговорену суму, мираз који женик прима на себе да својој супрузи исплати на случај да се тај брак поквари и растури. Но то је једна врста службе. С овим актом у вези имам или какав хоџа као благослов очита извесну молитву. Но, ако се приликом венчања не нађе имам, венчање се опет обави. Ако један припадник ислама хоће да пошаље какав поклон за душу својих покојника, он чита куран или сиротињи да милостињу, а заслугу за то стечену код бога дарује њиховим душама. Да би им ове заслуге дотурили, нису потребни ни имам ни хоџа. А кад неко умре, њега окупају и отклањају му заупокојени намаз. Свима муслиманима је обавезна дужност да муслимана сахране. И то је довољно. Ако то не учине, биће грешници. При сахрани уобичајено је да се имамима на погребу да извесна сума новаца, па због тога имама и врше купање и сахрану мртваца. Ако имама нема и други ту дужност може извршити».

»Укратко, чалмаши, као што су имам, муезин, сви су они на неки начин службеници, иначе они немају ништа више духовности но што то имају и остали људи. Изнад њих стоје мудериси које народ чествује и штује, а они су то што су доктори у Европи. Њихова чест и слава извиру им само из науке, но при свему томе њихов суд и верско схватање само зато се у народу више цене од других што више знају. Кадије и муле исто тако регрутују се од људи ове врсте. Код исламских народа највећа дужност се броји: утврђивање истине²⁶⁴). Због тога они који су одређени да ту службу врше, у сваком погледу према осталим класама треба да су једна истакнута и одабрана класа. У том погледу класа улеме се разликује и по спољним неким знацима и по одећи од осталих друштвених класа».

»Према свему томе кадије и муле (j ü j), тј. то је ред судија. Иначе они не одговарају епископима код хришћана. Па и кадиаскери, које ви гледате као да су равни римским кардиналима, само су велике судије. Њихово звање то значи. А шеих ислам ефендија надзире ове судије, то је заправо у неку руку врста царева заступника. Ни он нема никакво својство духовно».

»Једном речи у исламској вери нема свештеничке хијерархије²⁶⁵). Па и имам муслимана²⁶⁶) јесте заступник посланика божјег, са звањем падишаха, то је једна блистава титула. Са звањима шеих-ул-ислама, кадија, мула и муфтија не сукобљава се. Они су сви некакви чиновници. Њихово постављење и смењивање обавља се једноставно царским указом. При том се никаква верска служба не обавља. Имама који у петак и на Бајрам предводе клањање намаза и који ће прочитати хутбу, те се због тога зову хатиби, услов је за ту службу да имају царско одобрење. И то је нека врста опуномоћења, па су за то и она нека врста чиновничког положаја».

»Маркиз Мутије ово моје излагање је слушао. Захвалио ми се. „У Цариграду сам прилично времена остао, рече, али о овим питањима нисам могао да стекнем јасну слику».

²⁶⁴) У ориг.: *ahkak-i-hak*.

²⁶⁵) У ориг.: употребљена француска реч *clergé*.

²⁶⁶) У ориг.: *imam-ül-müslimin*.

»Одговорих му: „Ви сте седели у Беј Оглу, али ви не само што нисте схватили прилике у целом исламу, него ви нисте могли схватити како треба ни цариградске прилике. Јер Беј Огли је један земљоуз између исламских земаља и Европе. Ви отуда са Беј Огли Цариград кроз дурбин гледате, само што су ти ваши дурбини кроз које гледате сви искривљени«.

»Овако свакога дана разговарајући са Мутијеом, изађосмо у пристаниште Богазђој. Одатле дођосмо железницом у Констанцу. Укрцасмо се на црноморски брод који је носио пошту, те 2 дана месеца џемази-ул-ахира хиџр. 1281 год. или 21 дан месеца октобра²⁶⁷⁾ стигосмо у Цариград«.

»Чим сам изашао из брода, одох на Високу Порту. Фуад паши претставих босанске чауше. Погледао им је узраст и висину и задивио се. Онако им је осмотрио њихову извежбаност. Свидеше му се. У наредни петак их је приликом царског проласка за џамију (селамлик) извео пред Њ. В. цара. Султан Абдул-Азиз хан наредио је да се сва четворица уврсте уз групу од двадесет четири чауша које је имао у својој царској свити«.

Наставак овог Џевдет пашиног реферата вероватно двору султанову про-
дужује се из св. бр. 7 часописа ТТЕМи у № 10(87), Истанбул, 1341 (1925), стр. 269—271. Очеvidно је нешто из његова текста случајно или намерно изоста-
вљено. Без везе са оним чиме је његов реферат у № 7(87) завршен, овде се њед-
једном сусрећемо са једним од многобројних његових самохвалисавих места:

»На једној од пушака, каже се у реферату, које су раздате босанској војсци, на обарачу²⁶⁸⁾ био је урезан овај натпис:

»Ово је једна успомена од стране војске дата у знак поштовања кадиаскеру, једном од високих руководилаца, благородном Џевдет ефендији за труд који је он уложио да храбри босански народ прими војну службу«. Са таквим урезаним натписом је вашем слуги подарена пушка као знак одликовања«.

Догађаји који су се одиграли за време док сам се из Босне враћао

»Иако је раније у војним круговима израђен из француских војних закона и спремљен био превод једног царског војног кривичног закона, ипак је, да би се кривице распоредиле по ступњевима и због питања како ће се оне спроводити и примењивати у царском кривичном закону, по схватању тадашњег времена, налазило се за нужно да се за то образује један нарочити одбор. Па како сам ја у своје време саставио један царски казнени закон, то се нашло за умесно да у том одбору будем и ја. Тако сам се томе послу био посветио једно два месеца после мога повратка из Босне. И тако сам ја по своје повратку из Босне, радећи у одбору, коме је председавао Фуад паша, спремио у друштву неких војних старешина и чланова државног савета, допунио и исправио концепт тога поменутог војног кривичног закона. Преписавши га на чисто поднео сам га. Издејствована је за њега царска ирада, те је дат у штампу и објављен«.

Организација административне управе, покушај увођења децентрализације у Турској

»Од неког времена Фуад паша је био расположен да уреди питање вилајета. По његовом мишљењу требало је повећати ајалете (како су се тада звали вилајети) и санџаке. За њихово управљање требало је одабрати искусне и

²⁶⁷⁾ Т. ј. 2-XI-1864 год. или 21-X-1864 год. по Јулијанском календару.

²⁶⁸⁾ У ориг.: употребљена реч *çakmak*. По томе можемо судити да је тада турска војска наоружана била пушкама познатим под именом *кремењача*.

способне људе којима је требало проширити овлашћења за рад. Само кад би се тицало важних послова, имало би се обраћати Цариграду. На тај начин би се централа царства ослободила незнатних и једноставних послова, а државници царства би се занимали само најважнијим. Фуад паша је на овој основи саставио један пројекат Закона о вилајетима. Да би се његова ваљаност испробала, он је организовао један велики вилајет под именом Дунавски вилајет²⁶⁹) у који су ушли тадањи ајалети: Рушчкa, Видина и Ниша. Образован је дакле, један велики вилајет, а звање валије повери Мидхат паши, дотадањем нишком валији. Чим се по овој уредби ајалет прозвао вилајет, намесници (каимекам) санџака названи су мутесарифима, а управници (müdir) кадилука прозвани су кајмакима, орган власти пак у нахији сад се звао müdir«.

»Кад се наша маленкост вратила из Босне, у Великом Меџлису појави се Фуад паша, где је у дебати узео лично учешће. На основу датих обавештења од наше стране о тамошњим месним приликама, спојене су области Босне и Херцеговине и створен је један вилајет и у Босну је послат један примерак Уредбе о вилајетима«.

»Следеће године у Босни је извршено по шеријатском пропису ждребање војних обвезника и од њих организован је други пук. И тако је у Босни и Херцеговини у потпуности проведена реформа војне службе«.

Војна граница око Црне Горе

»Међутим, у крајевима око Црне Горе, како је напред речено, иако је непоколебљиво било одлучено да се приступи организацији народне одбране од месног становништва па моделу »колони милитер« и то прво у Никшићу, није се успело да се та војска организује, зато што одређени војни службеници нису били дорасли за тако танане послове. Када је један од некадашњих слугу једног од никшићких ага, служитељ једнога од одређених бимбаша, постављен био за официра, њему беше допало да у војску пише свога ранијег агу. Тај и томе слични случајеви који нису одговарали ни времену ни месним приликама, изазвао је раздор и свађу«.

»Жеља овога ништавног, међутим, била је да се проведе таква војна организација и у странама Скадарским, пошто се она спроведе у Херцеговини и у крајевима Новопазарског санџака. А тада су скадарски Малисорци (католичке вере)²⁷⁰) били једна душа са муслиманима. У њихове се односе још не бејаху умешали свештеници језуити²⁷¹), па као што су заједно са муслиманима ишли у војску, тако је требало ту узајамну слогу још на неки начин учврстити, јер само је та снага на свагда могла одолевати Црногорцима. И догађај са Гусињем који је избио после закључења Берлинског конгреса²⁷²) ово моје мишљење је потврдио. Али, која корист, кад се уређењу војног питања у Скадарским странама није могло никад приступити«.

»Што се тиче организације коњичког пука у Босни, пошто је мој предлог уредбе његове који сам поднео био Фуад паши, а он га послао Државном савету²⁷³), то ја одем једно два пута у Државни савет да бих био присутан његовом

²⁶⁹) У ориг.: *Tuna vilayeti*.

²⁷⁰) У ориг.: *Malisorlarin Latinlari*.

²⁷¹) У ориг.: *Yojovit papaslari*.

²⁷²) Још један доказ да су ови чланци, реферати писани после Берлинског конгреса. Исп. стр. 000 нап. 64.

²⁷³) У ориг.: *D a r - i - ş u r a*.

претресању. Тамо сам се осведочио да међу члановима нема никога који схвата танчине питања ове врсте. Један је вукао у ширину, други у дужину²⁷⁴). А заступник²⁷⁵) министра војног Хусеин Авни паша, опет, није могао да поднесе да се при претресу војних питања нађе и неко који није из војске. И тако нисам могао да наставим одлазак у Државни савет».

»Како је горе речено, кад се амбасадор Француске, маркиз Мутије вратио у Цариград, дође на Високу Порту. На састанцима са Фуад пашом и Али пашом рекао им је да је веома задовољан био разговором који је имао са мојом малекости. „Нисам знао, рекао је он, да се међу улемом налази једна таква личност”. На то ће му одговорити Фуад паша: „У нас доктори који излазе из високих школа налазе се у класи улеме”. Мутије изрази жаљење што није знао да се у Цариграду налази једна таква врста људи. Рекавши: „Желео бих да од улеме видим још коју личност”, диже се и оде. Тад ће Али паша рећи Фуад паши: „Јеси ли видео шта си урадио! Сад ће овај човек од мене затражити да се види са кадиаскером, са муфтијама²⁷⁶), а ја којега матуфа²⁷⁷) да му покажем?! Хоћу ли га упознати са сином муфтије из Текфурдага?” Како је напред изложено, пошто су места великих зналаца као што су били Ариф Хикмет бег и Мула Рушдија оставили непопуњена, а они отишли, у то време доиста се беху на мали број свели људи за које се могло рећи да су улема».

»Кад је моја малекост била у Босни, султан је, кад је реч била о мојој богословској струци²⁷⁸), рекао: „Он сад спроводи уређење војног питања”. Маркиз Мутије међутим је у отсуству вашег слуге њега хвалио, па је шта више чак дошао и у дом овог вашег роба».

»Кад се једном приликом у седници између Фуад паше и Али паше о томе повео разговор, тада је султанов шамбелан²⁷⁹), чувени Тамил бег изјавио: „Упознајући улему са страним посланицима и стране посланике са улемом, ви тиме решавате извесне политичке тешкоће. Ако Цевдет ефендија постане шеих-ул-ислам, онда ће страним посланицима једна нога бити и у Шеихисламати²⁸⁰), о томе добро промислите”.

»Фуад паша био је широкогруд човек. Овакве разговоре узимао је за шалу. Али паша је међутим био човек на крај срца²⁸¹), па је овим речима придао важност. О свему томе овај ваш слуга није имао ни појма. Но и да је што о томе знао, он од свога правца који је био себи одредио не би иступио, него би на првом месту водио рачуна о интересима државе, па затим да сву своју бригу усретреди у томе смислу и да се изјашњава и своје мишљење изражава».

²⁷⁴) У ориг.: без сумње тур. народна пословица: *Kimi enine, kimi boyuna.*

²⁷⁵) У ориг.: *kaymakam-i-serasker.*

²⁷⁶) У ориг.: *mevali* мн. од *mevla.*

²⁷⁷) У ориг.: *matuh.*

²⁷⁸) У ориг.: *meşihat.*

²⁷⁹) У ориг.: *teşrifatçı* шеф протокола.

²⁸⁰) У ориг.: *bab-i-fetva*, установа у којој ради шеих-ул-ислам.

²⁸¹) У ориг.: употребљена реч нешто као *ku(o)rendili*. Превео сам је по прилици, а тачно не знам ни како се чита ни шта значи.